

บทที่ 2

ความซับซ้อนหลากหลายของระบบนิเวศน์ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ

งานศึกษาสังคมชนบทไทยที่ผ่านมาในแต่ละยุคสมัยนั้น นับว่าเป็นการสะท้อนมุมมองที่เป็นแนวคิดทฤษฎีของบรรดาสถาบันนักคิดต่างๆ ที่แม้ว่าจะมีคุณูปการที่ทำให้เข้าใจสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนที่ใช้ชีวิตอยู่ในภาคเกษตรกรรมอยู่มาก แต่เมื่อพิจารณาผ่านมุมมองที่สะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนชาวนานั้น ก็มักจะให้ภาพในลักษณะที่แบนราบและไร้มิติที่มีความซับซ้อนของความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในหลายระนาบ เพราะเป็นการสะท้อนแต่เพียงว่า สังคมชาวนาคือ สังคมที่ทำการผลิตแต่เพียงการทำนาข้าว ที่เป็นพืชเศรษฐกิจหลัก ทำให้ไม่เห็นถึงความซับซ้อนหลากหลายของระบบนิเวศน์ที่มีการพึ่งพากันของเศรษฐกิจที่มีอยู่ทั้งหมด แต่ในความเป็นจริงแล้วการใช้พื้นที่ทางการเกษตรในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนั้นยังคงมีการทำปศุสัตว์ควบคู่กันไปด้วย ดังนั้น ในบทนี้ผู้ศึกษาจึงต้องการแสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนหลากหลายของระบบนิเวศน์ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ โดยได้แบ่งประเด็นการอภิปรายเป็น 3 ประเด็น คือ (1) ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของการทำนาและการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ (2) การปรับโครงสร้างภาคชนบท การเกิดขึ้นของหมู่บ้านชาวนา และการสร้างยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง และ (3) การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาไร่ที่คืนทำกิน

2.1 ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของการทำนาและการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ

ภาพในจินตนาการของสังคมชนบทไทยโดยทั่วไป มักปรากฏภาพสังคมที่ผู้คนประกอบอาชีพทำนา ซึ่งถือเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำ อันเป็นลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจสำคัญของไทย นั่นก็คือ “ข้าว” การใช้ชีวิตของผู้คนในสังคมมีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย สอดคล้องกับธรรมชาติ มีการพึ่งตนเองสูง มีความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน และมีวัดเป็นศูนย์กลางในการทำกิจกรรม กล่าวได้ว่า ในชุมชนมีวัฒนธรรมชุมชนเป็นสายใยหรือรัดเกล้าเกี่ยวของคนในชุมชน (สุวิดา ธรรมมณีวงศ์, 2544-2545) แนวทางการอธิบายเช่นนี้มักจะใช้มุมมองของผู้ศึกษา ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นชนชั้นนำและชนชั้นกลางที่อาศัยอยู่ในเมือง และเน้นการเปรียบเทียบเชิงภาพรวมเพื่อให้คนทั่วไปเข้าใจถึงความแตกต่างของสังคมเมืองกับสังคมชนบทที่มีความแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความแตกต่างทางด้านวัตถุที่เป็น การสะท้อนความเจริญและการพัฒนา และแม้ว่าการศึกษาสังคมชนบทไทยในระยะต่อมามีแนวโน้ม

การเข้าไปศึกษาในชุมชนหมู่บ้านมากขึ้น ทั้งเป็นการศึกษาเชิงเปรียบเทียบลักษณะสังคมชานนาไทย กับสังคมชานนาของประเทศในเอเชีย โดยเน้นการอธิบายถึงโครงสร้างสังคมไทยที่มีลักษณะเป็น “โครงสร้างหลวม” (Loose Structure) กล่าวคือ มีลักษณะเป็นสังคมที่มีปัจเจกชนนิยมสูง (Individualism) รักอิสระ ทำอะไรตามใจตัวเอง ซึ่งน่าจะเกิดจากกระบวนการหล่อหลอมกล่อมเกลามาทางสังคม (socialization) ที่ไม่มีการบังคับ และศาสนาที่เชื่อว่าคนเป็นที่พึ่งแห่งตน ไม่ก้าวก้ำกักรันต่างกับญี่ปุ่นที่เป็นโครงสร้างกระชับ ปัจเจกชนไม่มีอิทธิพลมากเท่ากับชุมชน (2) ไม่ชอบถูกผูกมัดในระยะยาว (Long-term obligation) แต่จะถนัดแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เรื่องเฉพาะกิจ ไม่ชอบวางแผนระยะยาว ถ้าปัญหายังไม่เกิดจะไม่หาทางป้องกัน แต่รอปัญหาเกิดแล้วค่อยหาทางแก้ (3) มีความยืดหยุ่นสูง (Flexibility) คนไทยปรับตัวง่าย ไม่ยึดอะไรตายตัว ตรงข้ามกับฝรั่งที่มีความเข้มงวดควดขันสูง (Rigidity) และ (4) เข้าใจกฎระเบียบและกติกาทิศังคม แต่มีการละเมิดบ่อย และผู้ที่ละเมิดกฎกติกาทางสังคมไม่ค่อยถูกสังคมลงโทษ (Low social sanction) (Embree, 1969 อ้างใน จูรี วิจิตรวาทการ, 2553) ซึ่งได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมาก โดยเฉพาะการนำเสนอมุมมองใหม่ของสำนักวัฒนธรรมชุมชนที่ว่าสังคมชานนาไทยเป็นสังคมที่ประกอบขึ้นจากชุมชนของชาวบ้าน ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้เน้นให้ความสำคัญแก่ความเป็นคนและความผสมกลมกลืนกันในชุมชน ความเป็นญาติมิตร ความมีน้ำใจ และความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แต่อย่างไรก็ตาม การอธิบายสังคมชานนาเช่นนี้ ก็ยังได้รับการตอบโต้และกลายเป็นข้อถกเถียงสำคัญในเชิงทฤษฎีในประเด็นเรื่องการเมืองสังคมชานนาในลักษณะที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมองข้ามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงการเปลี่ยนผ่านสังคมชานนาไปสู่สังคมนิยม และความแตกต่างทางชนชั้นของชานนาที่เป็นผลพวงมาจากการเข้ามาแทรกแซงของรัฐและตลาดทุนนิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความแตกต่างในการเข้าถึงปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ ทุนและที่ดิน (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2531) อย่างไรก็ดี การศึกษาของสำนักต่างๆ ที่กล่าวมานี้ยังคงเน้นประเด็นไปที่การทำนาของชานนาในลักษณะที่เป็นอาชีพหลักของสังคมชนบท โดยที่ไม่ได้สะท้อนถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีอยู่ทั้งหมดภายใต้ระบบนิเวศน์ของพื้นที่นั้นๆ ดังจะเห็นได้จากการที่งานศึกษาสังคมชานนาภาคกลางที่ไม่มีการนำเสนออาชีพการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรที่อาศัยพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชานนาอยู่เลย

แม้การเลี้ยงเป็ดยังไม่มียุทธศาสตร์แน่ชัดว่าเริ่มตั้งแต่เมื่อใด แต่คาดว่าประเทศที่นำเป็ดมาเลี้ยงเป็นครั้งแรก คือ จีน โดยคนจีนรู้จักการเลี้ยงเป็ดมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์ชิ่ง (Ching dynasty) ราวปี พ.ศ. 2237 (อภิชัย รัตนวาทะ, 2535: 50) สำหรับการนำเป็ดเข้ามาเลี้ยงในประเทศไทยเป็นครั้งแรกน่าจะมิมาดังแต่ก่อน ปี พ.ศ. 2474 ซึ่งจากหลักฐานการบันทึกของคุณพ่อวิกเตอร์ (วิรัตน์ ธงชัย) เจ้าอาวาสองค์ที่ 8 ของวัดเขารัต (อัครเทวดาราฟาเอล) ระบุว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีกลุ่มชาวจีนที่อยู่ในพื้นที่ทางตอนใต้ที่เป็นพื้นที่เลี้ยงเป็ดขนาดใหญ่ของประเทศจีน อันได้แก่ เมืองซัวเถา แต่จิว

และฮงซุน ได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่ตำบลท้ายบ้าน¹ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ และพวกเขาก็ได้นำเปิดตัดตัวเข้ามาเลี้ยงด้วย ซึ่งต่อมาเปิดเหล่านั้นก็ได้กลายเป็นเปิดพันธุ์พื้นเมืองของไทย คือ “พันธุ์ปากน้ำ” ในบันทึกดังกล่าวข้างต้นได้ระบุถึงรายได้ของวัดที่มาจาก การเลี้ยงเปิดในพื้นที่นาริมทะเล ซึ่งในเวลาต่อมาก็ได้ขยายพื้นที่ไปยังจังหวัดที่อยู่ติดริมทะเลใกล้เคียง เช่น ฉะเชิงเทรา ชลบุรี กรุงเทพมหานคร (เขตคลองเตย) และก่อนสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 พบว่าเริ่มมีการเลี้ยงเปิดไล่ทุ่งในลักษณะที่เป็นฝูงขนาดใหญ่เพื่อการค้า

การเลี้ยงเปิดในประเทศไทยเริ่มมีการกล่าวถึงอยู่บ้างในบันทึกของราชการ โดยในปี พ.ศ. 2492 หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ ได้นำเปิดไข่พันธุ์กากิแคมเบลล์ (Kaki Cambell) จากประเทศอังกฤษมาพัฒนาสายพันธุ์ผสมกับพันธุ์พื้นเมืองทำให้ได้เปิดพันธุ์ผสมที่มีลักษณะให้ไข่ดกและทนต่อสภาพภูมิอากาศมากขึ้น การนำเข้าพันธุ์เปิดนี้เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายที่รัฐส่งเสริมให้ประชาชนมีการเลี้ยงไก่และเปิดเพื่อการบริโภคในครัวเรือนภายใต้แนวคิด “กินไข่วันละฟองไม่ต้องไปหาหมอ” และเริ่มมีการส่งเสริมให้ประชาชนเลี้ยงอย่างเป็นลำเป็นสัน ในปี พ.ศ. 2504

อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงเปิดที่เป็นลักษณะการเลี้ยงเพื่อขายในระยะแรกก็ยังกระจุกตัวอยู่บริเวณพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการทำนาบริเวณกว้างใหญ่เท่านั้น เมื่อเริ่มมีการก่อสร้างรถไฟไปยังภาคใต้ในปี พ.ศ. 2478 ทำให้มีคนจีนชื่อ “ซิก จี” ซึ่งเป็นแรงงานคนจีนอพยพเข้าไปตั้งรกรากที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี จึงได้นำเปิดเข้ามาในเลี้ยงด้วยและเป็นผู้คิดค้นการทำให้ไข่เค็มไว้เพื่อรับประทาน ส่วนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือตอนล่างก็มีการขยายพื้นที่เลี้ยงเปิดไล่ทุ่งออกไปในภายหลังด้วยเช่นกัน

ในปัจจุบัน ภายใต้ระบบตลาดโลกาภิวัตน์ที่ส่งผลให้รัฐและกลุ่มทุนเริ่มเข้ามามีบทบาทในธุรกิจการค้าผลิตภัณฑ์สัตว์ปีกมากขึ้น โดยเฉพาะธุรกิจการเลี้ยงไก่เนื้อ ซึ่งบริษัทเครือเจริญโภคภัณฑ์ (มหาชน) จำกัด หรือ ซีพี ได้เริ่มพัฒนาธุรกิจการเลี้ยงไก่ร่วมกับบริษัทต่างชาติ คือ กลุ่มอาร์เบอร์ เอเคอร์ส ของสหรัฐอเมริกา ร่วมกันตั้งเป็นบริษัทที่เป็นผู้นำด้านการนำเข้าพันธุ์ไก่ขยายพันธุ์ ผสมพันธุ์ จำหน่ายผลิตภัณฑ์ไก่และยังมีโรงฆ่าสัตว์ในประเทศไทย ภายใต้ชื่อ “บริษัท อาร์เบอร์ เอเคอร์ส (ประเทศไทย) จำกัด ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 ได้ริเริ่มโครงการฟาร์มไก่ไข่ข้อตกลงที่อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรีที่มีการร่วมมือกัน 3 ฝ่าย ได้แก่ เจ้าของฟาร์ม หน่วยงานของรัฐและบริษัท ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นการเลี้ยงไก่ไข่ภายใต้สัญญาเลี้ยงระหว่างบริษัทกับเจ้าของฟาร์ม โดยบริษัททำหน้าที่เป็นผู้ประกันราคาและติดต่อสถาบันการเงินให้เกษตรกรกู้เพื่อลงทุนในโครงการ (อริวัฒน์ ทรัพย์ไพฑูรย์, 2546 อ้างใน จิรวัดน์ รักษาติ, 2554: 44) สำหรับการผลิตพันธุ์เปิดไข่ในประเทศไทยนั้น มีบริษัทที่อยู่ในพื้นที่ภาคกลางและภาคตะวันออก เช่น สุพรรณบุรี อ่างทอง อยุธยา

¹ พื้นที่ตำบลท้ายบ้านเริ่มมีคนจีนกลุ่มแรกอพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2

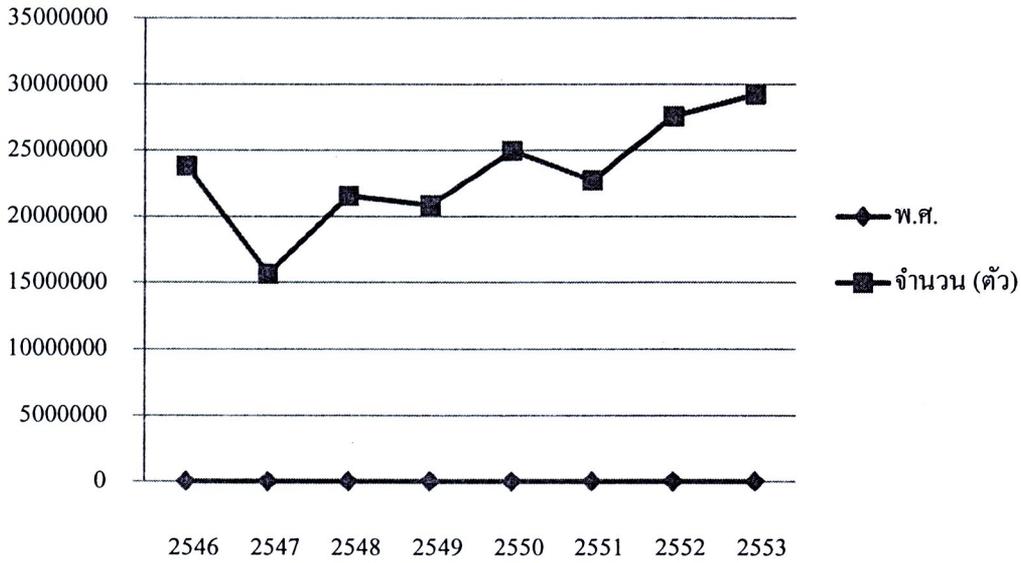
ชลบุรี นครปฐม สมุทรสาคร ทำการผสมพันธุ์และปรับปรุงสายพันธุ์เปิดเนื้อและเปิดไขขาบให้กับเกษตรกรผู้เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง ซึ่งเป็นโรงฟักขนาดใหญ่และเป็นธุรกิจค้าขายผลิตภัณฑ์สัตว์ปีกครบวงจรที่มีส่วนแบ่งทั้งตลาดในประเทศและตลาดการส่งออก เช่น บริษัท ซี.เอฟ. ฟาร์ม จำกัด², บริษัท เซ็นทาโกฟาร์ม จำกัด³, บริษัท เออีเค บริดเตอร์ฟาร์ม จำกัด⁴ เป็นต้น และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา ซีพีได้เริ่มส่งเสริมให้เกษตรกรเลี้ยงเป็ดไขขาบในระบบเกษตรพันธสัญญาในโรงเรือนปิด (Evaporative cooling system: EVAP) เพื่อป้องกันการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนก โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคตะวันออกและภาคใต้ เช่น จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่ถือว่าเป็นพื้นที่เลี้ยงเป็ดที่สำคัญแห่งหนึ่งของไทยและเป็นแหล่งผลิตไขเค็มไขขาบที่มีชื่อเสียง ต่อมาในปี พ.ศ. 2553 ซีพีก็ได้ให้ความสำคัญต่อธุรกิจการเลี้ยงเป็ดไขขาบมากขึ้น โดยชี้ว่าพันธุ์เป็ดไขขาบที่มีอยู่ในประเทศไทยนั้นเป็นพันธุ์ที่ได้รับการพัฒนาปรับปรุงในระดับหนึ่ง ซึ่งพัฒนามาจากพันธุ์กาก็เคมเบลล์กับสายพันธุ์พื้นบ้าน เช่น พันธุ์ปากน้ำ พันธุ์นครปฐม พันธุ์กบินทร์บุรี แต่ก็ยังเป็นเป็ดสายพันธุ์ที่ให้ผลผลิตต่ำ ซีพีจึงได้พัฒนาคัดเลือกสายพันธุ์เป็ดไขขาบขึ้นใหม่ คือพันธุ์ซีพีโกลเด้น (CP.Golden) และพันธุ์ซีพีซูเปอร์ (CP.Super) ซึ่งเป็นพันธุ์เป็ดไขขาบที่มีลักษณะเด่น คือ ไข่โต ไข่ฟองใหญ่ ทนทานต่อโรค และมีน้ำหนักไข่ประมาณฟองละ 70-80 กรัม รวมทั้งเป็นสายพันธุ์ที่ไม่ตื่นตกใจง่ายเหมาะกับการเลี้ยงทั้งในระบบโรงเรือนปิด โรงเรือนเปิด และการเลี้ยงแบบไล่ทุ่ง สายพันธุ์ดังกล่าวนี้ได้มาจากการนำเข้าสายพันธุ์เป็ดจากทางอเมริกาและยุโรปเข้ามาทดลองเลี้ยงเมื่อปี พ.ศ. 2550 เพื่อหวังยกระดับและพัฒนาการเลี้ยงสู่อุตสาหกรรม เตรียมเร่งผลิตลูกเป็ดและเป็ดรุ่นจำหน่ายให้กับเกษตรกร

จากสถิติของกรมปศุสัตว์ พบว่า ในปี พ.ศ. 2547 ประชากรเป็ดทั่วประเทศลดลงจากปีก่อนหน้าเนื่องจากการแพร่ระบาดของเชื้อโรคไข้หวัดนก เหลือเพียง 15,648,538 ตัว แต่ก็เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในปีถัดมาและในปี พ.ศ. 2553 มีจำนวนประชากรเป็ดทั่วประเทศทั้งหมด 29,232,925 ตัว โดยส่วนใหญ่เป็นเป็ดเนื้อจำนวน 7,796,711 ตัว คิดเป็นร้อยละ 27 รองลงมาเป็ดไขขาบจำนวน 7,412,077 ตัว คิดเป็นร้อยละ 25 เป็ดไขไล่ทุ่งจำนวน 7,120,197 ตัว คิดเป็นร้อยละ 24 เป็ดเทศจำนวน 6,033,357 ตัว คิดเป็นร้อยละ 21 และเป็ดเนื้อไล่ทุ่งจำนวน 870,588 ตัว คิดเป็นร้อยละ 3 ตามลำดับ (คูแผนภูมิที่ 2.1 และแผนภูมิที่ 2.2)

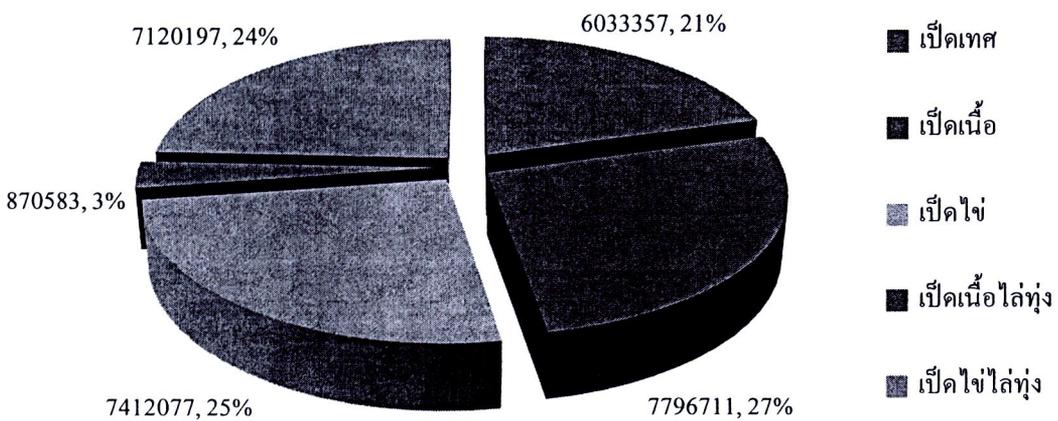
² บริษัทในเครือของ “ฉวีวรรณ กรุ๊ป” ที่ดำเนินธุรกิจค้าขายสัตว์ปีกแบบครบวงจรรายใหญ่ในจังหวัดชลบุรี

³ บริษัทผลิตพันธุ์สุกรและสัตว์ปีกในเครือ “เซ็นทาโก กรุ๊ป” ที่ก่อตั้งในปี พ.ศ. 2512 ปัจจุบันมีบริษัทในเครือ 12 บริษัท

⁴ บริษัทผลิตและจำหน่ายพันธุ์สัตว์ปีกในจังหวัดชลบุรี จดทะเบียนเมื่อปี พ.ศ. 2542

แผนภูมิที่ 2.1 แสดงจำนวนเปิดระหว่างปี พ.ศ. 2546-2553

แผนภูมิที่ 2.2 แสดงจำนวนเปิดแยกตามประเภท ปี พ.ศ. 2553

ตารางที่ 2.1 แสดงจังหวัดที่มีจำนวนเปิดไข่ไต่ทุ่งในปี พ.ศ. 2553 มากที่สุด 5 อันดับแรกของประเทศ

ลำดับที่	จังหวัด	เปิดไข่ไต่ทุ่ง		เกษตรกร (ครัวเรือน)		อัตราการเลี้ยง (ต่อครัวเรือน)
		จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ	
1	พิษณุโลก	1,082,038	15.20	370	6.48	2,924.43
2	พิจิตร	1,002,824	14.08	304	5.32	3,298.76
3	กำแพงเพชร	826,242	11.60	396	6.93	2,086.47
4	อ่างทอง	754,611	10.60	175	3.06	4,312.06
5	สุพรรณบุรี	540,706	7.59	206	3.61	2,624.79

ที่มา: ศูนย์สารสนเทศ กรมปศุสัตว์ (2553)

ในปี พ.ศ. 2553 จังหวัดพิษณุโลกมีประชากรเปิดไข่ไต่ทุ่งมากเป็นอันดับที่ 1 ของประเทศ คือ มีจำนวน 1,082,038 ตัว และมีครัวเรือนผู้เลี้ยงเปิดไข่ไต่ทุ่ง มีจำนวน 370 ครัวเรือน (ดูตารางที่ 2.1) โดยในจำนวนนี้เป็นครัวเรือนที่อยู่ในอำเภอบางกระทุ่ม 115 ครัวเรือน (สำนักงานปศุสัตว์อำเภอบางกระทุ่ม, 2552) นอกจากนี้ จากสถิติของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร พบว่า ในปี พ.ศ. 2552 ประเทศไทยมีการผลิตไข่เป็ดได้มากกว่า 1.4 พันล้านฟอง (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2553: 117) การเลี้ยงเปิดไข่ไต่ทุ่งของเกษตรกรมีสัมพันธ์กับการทำนาของชาวนาอย่างมาก โดยเฉพาะการต้องอาศัยพื้นที่ทำนาเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ที่มีอาหารสัตว์ ซึ่งก็คือ ข้าวที่ตกอยู่ในนา ในการเลี้ยงเป็ดระบบนี้เกษตรกรจะได้รับประโยชน์ในการช่วยลดต้นทุนการผลิตได้อย่างมาก

อย่างไรก็ตาม ข้อสังเกตประการสำคัญของการศึกษาครั้งนี้ ก็คือ เมื่อยามที่นักวิจัยหรือผู้ศึกษาเข้าไปศึกษาสังคมใดสังคมหนึ่งนั้น มักจะใช้กรอบคิดหรือมุมมองที่แว่นตาของตนในการเข้าไปศึกษา และเลือกเฉพาะประเด็นที่เขา/เธอเหล่านั้นสนใจ โดยไม่ได้ให้ความสำคัญต่อบริบทอื่นๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมนั้น ดังจะเห็นได้จากการที่การเลี้ยงเป็ดเริ่มขยายตัวเป็นการเลี้ยงเชิงการค้าตั้งแต่ก่อนสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สองเป็นมาก และยังมีการกระจายไปยังพื้นที่ต่างๆ ทั้งในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำในภาคกลางและภาคใต้ แต่อาชีพนี้กลับถูกมองข้ามราวกับไม่มีความสำคัญหรือไม่ได้รับการกล่าวถึงในฐานะที่เป็นอาชีพหนึ่งของครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในสังคมชนบทไทย ทั้งนี้เป็นเพราะความคิดของคนส่วนใหญ่มักจะยึดติดอยู่กับการนำเสนอภาพต่างๆ ในลักษณะที่เป็นภาพรวมและเน้นเฉพาะส่วนสำคัญ แต่ในขณะที่เดียวกันก็เบียดขับส่วนที่เห็นว่าไม่สำคัญให้อยู่ในสถานะไร้ตัวตน

2.2 การปรับโครงสร้างภาคชนบท การเกิดขึ้นของหมู่บ้านชาวนา และการสร้างยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง

การขยายตัวของตลาดการค้าขายข้าวทั้งภายในประเทศและต่างประเทศได้ผลกระทบต่อการเกิดขึ้นของหมู่บ้านชาวนาใหม่และการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวชานานาใหญ่ นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาอย่างมาก โดยมีเงื่อนไขปัจจัยสำคัญ คือ

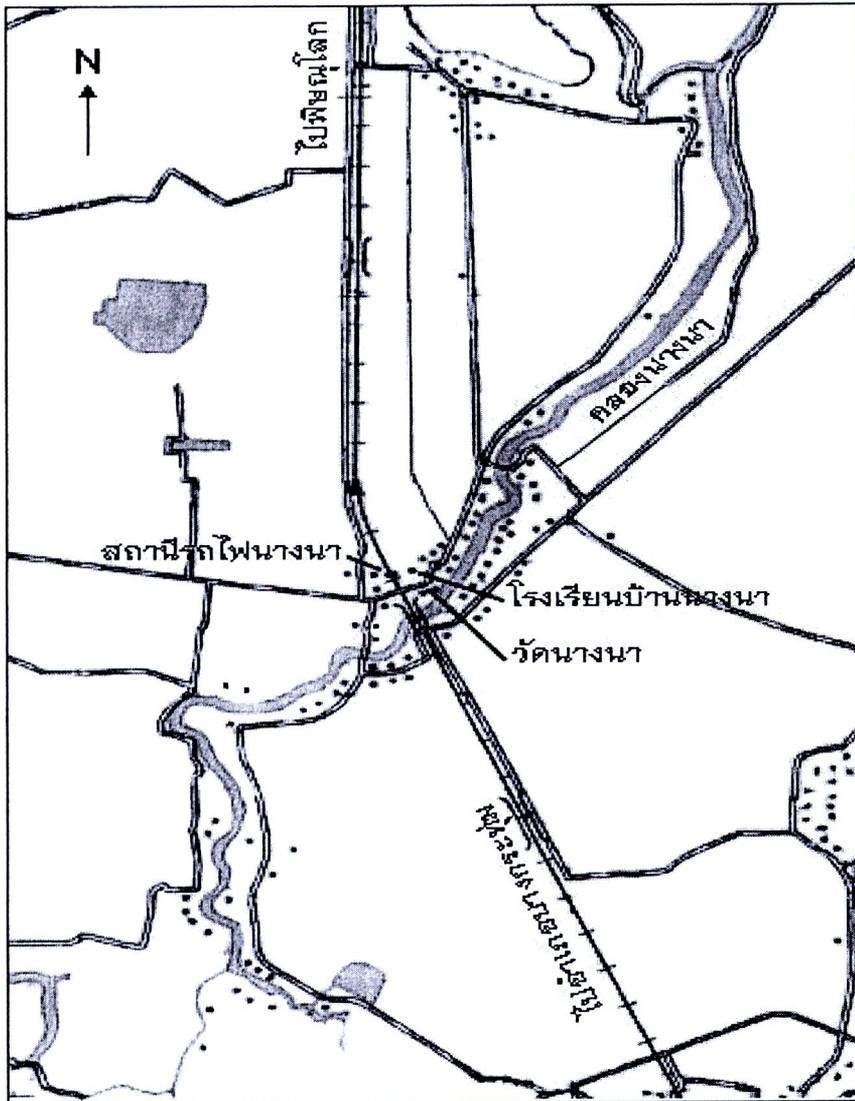
ประการแรก การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับแผนการสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของประเทศ หรือหากจะกล่าวให้ถึงที่สุด ก็คือการสร้างเรือนร่างของประชากรขึ้นมาในฐานะที่เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ทำให้รัฐบาลได้กำหนดนโยบายด้านสาธารณสุขต่างๆ ขึ้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีที่ให้ความสำคัญว่า “การสร้างชาตินั้นต้องวางอยู่บนพื้นฐานของการดูแลร่างกายกับการกินอาหาร” สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ แผนการส่งเสริมให้ประชากรสร้างร่างกายที่แข็งแรงในทุกๆ ด้าน อาทิเช่น การสร้างโรงพยาบาลและสุขาเสนาทั่วประเทศไทย การกินอาหารที่มีประโยชน์ ในช่วงเวลานี้จึงมีการเผยแพร่ให้ “ไทยทุกคนกินไข่ทุกวันเพื่ออนามัย วันละ 2 ฟอง” รวมไปถึงนโยบายการเพิ่มผลเมืองของรัฐบาลที่ถูกแปรให้เป็นมาตรการต่างๆ เช่น เผยแพร่ความคิดเรื่องการเป็นพันธุ์ที่ดีและการผสมพันธุ์ที่ดีตามหลัก Eugenics การส่งเสริมการสมรสโดยการจัดงานสมรสหมู่ขึ้นทั้งในระดับชาติและระดับจังหวัด โดยรัฐเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายให้ และการจัดงานวันแม่และจัดให้มีการประกวดแม่ลูกดก เป็นต้น (ทวีศักดิ์ เผือกสม, 2550: 179-180) ผลที่ตามมาของการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ก็คือ การทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเริ่มลดลง ในขณะเดียวกัน รัฐก็เริ่มมีส่วนช่วยให้ระบบทุนเข้าไปถึงชุมชนได้มากขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2546: ไม่มีเลขหน้า) ซึ่งการแผ่ขยายตัวของทุนนิยมในชนบทภาคกลางนั้นทำให้เกษตรกรมีหนี้สินล้นตัว ต้องสูญเสียกรรมสิทธิ์ที่ดินไปเป็นจำนวนมาก ทำให้ชนบทภาคกลางไม่สามารถดำรงอยู่ได้อีกต่อไป ชาวนาจึงต้องอพยพไปทำงานทั้งในกรุงเทพมหานครและตามหัวเมืองต่างๆ หรือย้ายไปบุกเบิกป่าในภาคอื่น (วิทยากร เชียงกูล, 2525: 172-173)

ประการที่สอง การเป็นชาวนาผู้เช่าของชาวนาในภาคกลาง ซึ่งจากการสำรวจของ Zimmerman (1930-31) พบว่า ร้อยละ 90 ของชาวนาที่ทำนาในเขตชัยบุรี อันเป็นที่ตั้งของคลองรังสิตมีลักษณะเป็นผู้เช่า หรือมีชาวนารับจ้างไร่ที่ดินสูงมาก ขนาดที่นาภายใต้การถือครองของเจ้าที่ดินส่วนใหญ่เป็นนาขนาดใหญ่ แม้ชาวนาบางส่วนจะมีที่ดินเป็นของตนเอง แต่ก็มีขนาดเล็กมากประมาณ 5-10 ไร่เท่านั้น (Zimmerman อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2542: 44) เช่นเดียวกับงานศึกษาของ Seksan Prasertkul ได้สรุปจากงานสำรวจการถือครองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าวโดยกระทรวงมหาดไทยในปี พ.ศ. 2480 พบว่า ร้อยละ 28-67 พื้นที่ในที่ราบภาคกลางโดยเฉพาะใกล้กรุงเทพมหานคร อันได้แก่ ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ นครนายก นครปฐม และ

จะเชิงเทรา ชาวนาเป็นจำนวนมากได้ตกอยู่ในฐานะเป็นผู้เช่า (Seksan Prasertkul 1989: 206 อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์, 2546: 9) ประกอบกับในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 1930 ราคาข้าวได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งส่งผลกระทบต่อรายได้และความเป็นอยู่ของชาวนา เพราะต้องเสียดำเช่านา ค่าดอกเบี้ย ค่าภาษีอากรและค่านา ดังนั้น ชาวนาจึงมีหนี้สินเพิ่มขึ้นและผลักดันให้ชาวนาขนาดเล็กจำนวนมากต้องสูญเสียที่ดินและกลายเป็นผู้ไร้ที่ดินทำกิน (พอพันธ์ อุยยานนท์, 2546: 11-12)

ประการที่สาม คือ ความสามารถในการรองรับการอพยพของพื้นที่จังหวัดพิษณุโลก พบว่า มีอัตราการเพิ่มของประชากรค่อนข้างต่ำ โดยในปี พ.ศ. 2472 มีประชากรเพียง 122,677 คน และในปี พ.ศ. 2477 มีประชากรเพิ่มขึ้นเป็น 136,316 คน โดยในพื้นที่อำเภอป่าหมาก (บางกระทุ่ม) มีประชากรเพียง 13,128 คน เท่านั้น ทำให้สามารถรองรับผู้คนที่อพยพมาตั้งรกรากและจับจองที่ดินตลอดเวลา (จิราภรณ์ สถาปนนะสรรรณะ, 2542: 31) ประกอบพื้นที่ของจังหวัดเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกอย่างยิ่ง โดยในปีพ.ศ. 2452 มีการขยายพื้นที่ทำนาของราษฎรออกไปมากขึ้น โดยเฉพาะท้องที่อำเภอเมือง มีตำบลใหม่ คือ บ้านไร่กำหนดให้เป็นนาตรี และท้องที่อำเภอป่าหมาก (ชื่อเดิมของอำเภอบางกระทุ่ม) รัฐบาลกำหนดให้เป็นนาจัตวา แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของพื้นที่ทำนาของราษฎรเพิ่มมากขึ้น และในปี พ.ศ. 2459 รัฐบาลได้จัดตั้งสหกรณ์แห่งแรกขึ้นที่จังหวัดพิษณุโลก ชื่อว่า “สหกรณ์วัดจันทร์ไม่จำกัดสินใช้” ตั้งศูนย์อยู่ที่ตำบลวัดจันทร์ อำเภอเมือง สาเหตุที่เลือกจัดตั้งที่พิษณุโลกก็เพราะมีราษฎรไม่หนาแน่นและส่วนใหญ่อยากจน รวมทั้งเพิ่งจะอพยพจากเมืองต่างๆ แลมาได้เข้ามาจับจองผลประโยชน์ที่ดินรกร้างว่างเปล่า ราษฎรส่วนมากไม่มีทุนรอนพอเพียงต้องกู้ยืมเจ้าหนี้มาใช้จ่ายในการหักร้างดวงพงและเพาะปลูกในอัตราดอกเบี้ยสูงทำให้เกิดมีหนี้สินมากขึ้นจนไม่อาจที่จะตั้งตัวให้เป็นหลักเป็นฐานได้ (หาญชัย สงวนให้, 2541: 96)

หมู่บ้านที่ผู้ศึกษาเลือกทำการศึกษาครั้งนี้ คือ หมู่บ้านนางนา ตั้งอยู่ในเขตการปกครองขององค์การบริหารส่วนตำบลบางกระทุ่ม อยู่ห่างจากตัวเมืองพิษณุโลกไปทางทิศใต้ประมาณ 35 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 4,962 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ทางการเกษตร 4,664 ไร่ (ที่นา 3,250 ไร่) พื้นที่อยู่อาศัย 281 ไร่ และพื้นที่สาธารณประโยชน์ 17 ไร่ ซึ่งเป็นที่ดินของราชการที่ให้สิทธิแก่ชาวบ้านอยู่อาศัย โดยต้องชำระภาษีที่ดินเป็นประจำทุกปี สภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำสายสำคัญ 2 สาย คือ แม่น้ำน่านและแม่น้ำวังทอง การคมนาคมสัญจรไปยังหมู่บ้านแม่เทียบมีความสะดวกสบายอย่างมาก สามารถใช้ได้ทั้งเส้นทางรถยนต์ คือ ถนนลาดยางสายพิษณุโลก-พิจิตร และเส้นทางรถไฟสายเหนือ (กรุงเทพฯ-เชียงใหม่) ซึ่งมีสถานีรถไฟนางนาอยู่บริเวณหน้าวัดนางนา

ภาพที่ 2.3 แผนที่สังเขปของหมู่บ้านนางนา

แต่เดิมพื้นที่ทั้งหมดของหมู่บ้านนางนาเป็นพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก ตอนกลางของหมู่บ้านมีคลองนางนาที่เป็นคลองธรรมชาติ ซึ่งในอดีตเคยเป็นเส้นทางเดินของสัตว์ป่าบ่อยครั้ง นานวันเข้าจึงเปลี่ยนเป็นร่องทางเดินลึกและกลายเป็นทางน้ำที่ค่อยๆ ขยายใหญ่ขึ้นเป็นลำห้วย จนในที่สุดก็แปรสภาพมาเป็นแหล่งน้ำที่ให้สัตว์ป่าอาศัยกินน้ำและดินโป่ง แต่เมื่อมีการบุกเบิกที่ดินทำกินมากขึ้นทำให้สัตว์ป่าเหล่านั้นค่อยๆ หายไป เหลือเพียงร่องรอยเส้นทางขึ้น-ลงของโขลงช้างเท่านั้น อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือมาถึงจังหวัดพิษณุโลก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2450 แต่ชุมชนและหน่วยงานราชการต่างๆ ในอำเภอบางกระทุ่มส่วนใหญ่ก็ยังคงกระจุก

ตัวอยู่บริเวณริมแม่น้ำน่าน และบริเวณตลาดหน้าสถานีรถไฟเท่านั้น ทำให้ในช่วงเวลาดังกล่าว พื้นที่ของหมู่บ้านนางนายังคงสภาพเป็นพื้นที่ป่าอยู่เช่นเดิม ในเวลาต่อมา จากหลักฐานประวัติการก่อสร้างวัดนางนาระบุว่า วัดแห่งนี้ถูกสร้างขึ้นมาในปี พ.ศ. 2470 (กรมการศาสนา, 2529: 381) จึงสันนิษฐานได้ว่า น่าจะมีผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในหมู่บ้านก่อนหน้านั้นหลายปี อดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านนางนาและเป็นพ่อของผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบันเล่าว่า มีหญิงชาวบ้านคนหนึ่งชื่อ “นางนา” อพยพมาจากตำบลวัดขวางที่เป็นชุมชนริมแม่น้ำน่านเข้ามาตั้งบ้านเรือนและบุกเบิกที่ดินทำกินเป็นคนแรก เมื่อมีผู้คนผ่านไปมาจึงพากันเรียกจนติดปากว่า “ไปบ้านนางนา” จนกลายเป็นชื่อหมู่บ้าน และในเวลาต่อมาได้มีชาวบ้านคนอื่นๆ พากันอพยพมายังหมู่บ้านแห่งนี้เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนในปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2553) มีครัวเรือนทั้งหมด 292 ครัวเรือนและมีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 2,851 คน

“แต่ก่อนแถวนี้เป็นป่าหมด เห็นไอบ้อนน ไหม ลุงไม่ได้ซูดเองนะ มันเป็นทางขึ้น-ลงของช้าง พ่อคนมาจับที่มันก็หายไปไหนไม่รู้หมด พ่อของลุงเขาก็เอาดินมาถมกันไม่ให้น้ำในคลองเข้ากลายเป็นบ่อเลี้ยงปลา ส่วนประวัติว่าใครมาก่อนนั้น ลุงฟังจากผู้ใหญ่ชาวอีกที เขาเป็นผู้ใหญ่บ้านคนก่อนหน้าลุงเขาเล่าให้ฟังว่า คนแรกเลยที่มาอยู่ที่นี้ แกชื่อ “นางนา” เป็นคนวัดขวางริมแม่น้ำใหญ่ (แม่น้ำน่าน) นุ่น พอนางนาเขาภักคร้วมาทำกินคนผ่านไปผ่านมาแถวนี้ เวลาใครถามว่าไปไหน เขาก็ว่าไปบ้านนางนาๆ คงเริ่มต้นอย่างนี้แหละ ตอนหลังคนก็มาจับจองที่ดินกัน มากบ้างน้อยบ้าง ลุงมากก็จับมาก ลุงน้อยก็จับน้อย เมื่อก่อนหลวงเขาไม่หวงที่ อย่างพ่อของยายมะลิ (ชื่อสมมุติ) แพนลุงนี้ เขาก็คนวัดขวาง แต่แม่เขาคอนอยุธยา ได้กันกับพ่อเขา ก็ย้ายมาปลูกบ้านที่นางนานี้ ตัวลุงก็มาจากกาญจนบุรี จำได้ว่าตอนเด็กที่พ่อแม่เขาพาย้ายมานั้นมันมีคณะเถิกเขามาแสดงอยู่แถวบางกระทุ่มนี่ เสร็จเขาก็กลับไปเล่าว่า ที่บางกระทุ่มนะ ของกินมาก พริกนี่สุกแดงเต็มต้นให้พริบไปหมด กล้วยก็มาก ปลายี่งอม เขาว่าเอากิ่งมะพร้าวไปโยนทิ้งไว้ ตกเข้ามาลากขึ้นปลาก็ติดขึ้นมาให้กินแล้ว ไม่อดอยากหรอก พวกพ่อแม่ลุงเขาก็พากันย้ายมาอยู่ที่ตำบลบ้านไร่ ไอบ้อพวกที่ย้ายมาจากสุโขทัยก็มาก มาจากหลายที่หลายทางเข้ามาอยู่ด้วยกัน ตัวลุงได้กับแพนก็ย้ายมาอยู่ที่บ้านนี้แหละ” (สัมภาษณ์อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านนางนา, 12 พฤษภาคม 2552)

⁵ ในปี พ.ศ. 2471 กระทรวงมหาดไทยได้ประกาศตั้งกิ่งอำเภอบางกระทุ่มขึ้น โดยมีที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ริมเส้นทางรถไฟ ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ. 2489 ก็ได้มีการประกาศยกฐานะจากกิ่งอำเภอไปเป็น “อำเภอบางกระทุ่ม”

ในเวลาใกล้เคียงกับการเกิดขึ้นของหมู่บ้านนางน่านนั้น พบว่า พื้นที่บริเวณอื่นๆ ในอำเภอบางกระทุ่มก็ได้มีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนจากพื้นที่จังหวัดทางภาคกลางมากขึ้น จากคำบอกเล่าของคุณประพาส สีหรัศย์ อดีตกำนันตำบลบางกระทุ่ม ซึ่งแม้จะสูญเสียความทรงจำบางส่วนไปอันเนื่องจากปัญหาด้านสุขภาพ แต่คุณประพาสก็ได้เล่าให้ฟังว่า ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันกับที่มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าทำกินในหมู่บ้านนางน่านนั้น บรรพบุรุษของคุณ คือ คุณหลวงไชยรักษา สีหรัศย์ ซึ่งเป็นนายทหารรับราชการในหัวเมืองพิษณุโลก ได้เดินทางเข้ามาสำรวจพื้นที่อำเภอบางกระทุ่มพร้อมกับเพื่อนนายทหารอีก 2 นาย คือ คุณหลวงชิต ชลนันทน์ จำตรีต่วน ธาราศรี และ หมอหิรัญ (ไม่ทราบนามสกุล) พวกเขาได้พากันจับจองและแบ่งสรรที่ดินทำกินบริเวณหมู่บ้านคลองกะล่อน (ชื่อเดิม คือ “คลองการ่อน”) ที่อยู่ติดกับหมู่บ้านแม่เทียบไปทางทิศตะวันออกเป็นจำนวนหลายร้อยไร่ จากนั้นก็ได้ชักจูงให้ญาติพี่น้องของตนเองที่อยู่จังหวัดต่างๆ ทางภาคกลาง เช่น อำเภอแปดริ้ว จังหวัดฉะเชิงเทรา เข้ามาจับจองที่ดินทำกินด้วย โดยเฉพาะคุณหลวงไชยรักษาที่มีเชื้อสายจีนได้ชักชวนพี่น้องให้เข้ามาบุกเบิกที่ดินทำกินและเริ่มนำกล้วยน้ำว้าเข้าปลูก ซึ่งได้กลายเป็นของฝากขึ้นชื่อประจำอำเภอบางกระทุ่มในปัจจุบัน คือ กล้วยตาก นอกจากนี้แล้ว ยังมีกลุ่มคณะเถิกที่เดินทางเข้ามาเร่แสดงในพื้นที่แถบนี้ เมื่อได้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่จึงได้กลับไปชักชวนให้ญาติพี่น้องของตน เช่น อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา กาญจนบุรี เป็นต้น เข้ามาจับจองที่ดินเพิ่มมากขึ้นด้วย

ในพื้นที่อำเภอบางกระทุ่มก็ยังมีกลุ่มคนจีนอีกหลายคนที่อพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่ตั้งแต่นั้นมาที่เริ่มมีการก่อสร้างทางรถไฟมายังจังหวัดพิษณุโลก โดยบริษัทชาวอังกฤษที่นิยมใช้แรงงานกรรมกรจีน เพราะคนจีนใช้การกินฝิ่นป้องกันโรคไข้มาลาเรียทำให้ไม่เจ็บป่วยง่าย รวมทั้งในช่วงเวลานั้นอังกฤษมีอิทธิพลในประเทศจีนมาก ทำให้แรงงานคนจีนที่ทำงานให้บริษัทของชาวอังกฤษได้ชื่อว่าเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ซึ่งได้รับอภิสิทธิ์คุ้มครองตามกฎหมายสิทธิภาพนอกอาณาเขตเมื่อมีกรณีพิพาทกับคนไทยจึงไม่ต้องขึ้นศาลไทย ผลที่ตามมาคือ คนจีนอพยพมาทำงานเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟสายเหนือมากขึ้น (หาญชัย สงวนให้ 2541: 78) คนจีนที่อพยพเข้ามานี้มีบางคนทำการเกษตรและบางคนก็เริ่มต้นทำการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ในตลาดอำเภอบางกระทุ่ม ซึ่งถึงแม้ว่าในช่วงแรกพวกเขาจะพบกับความยากลำบาก โดยเฉพาะจากนโยบายรัฐชาตินิยมอยู่บ้าง แต่ก็ยังมีช่องทางให้พวกเขาได้รับสัญชาติไทยทั้งโดยการแต่งงานกับคนไทย การบริจาคเงินเพื่อการกุศลต่างๆ เช่น การสร้างวัด เพื่อให้ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันเป็นผู้รับรองว่าเป็นคนจีนผู้นั้นเป็นผู้ทำประโยชน์ต่อแผ่นดินไทย ดังเช่น จากหลักฐานการสร้างวัดสามเรือนตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควทอง ในอำเภอบางกระทุ่ม พบว่า วัดแห่งนี้เริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. 2450 โดยมีเงินเลี้ยวและนางเม้า ที่มีอาชีพค้าขายเป็นหัวหน้าดำเนินการจัดสร้างวัด เป็นต้น (กรมการศาสนา, 2529: 434) นอกจากนี้ ยังรวมไปถึงการจ่ายเงินสินบนให้เจ้าหน้าที่รัฐด้วย

อย่างไรก็ตาม การบุกเบิกที่ดินทำกินของชาวบ้านในระยะเริ่มต้นก็ยังคงทำได้มากนัก ทั้งนี้ เป็นเพราะยังมีข้อจำกัดของเทคโนโลยี กล่าวคือ การหักร้างถางพงเพื่อเปลี่ยนพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ เพาะปลูกยังต้องอาศัยแรงงานคนและใช้เครื่องมืออย่างง่าย เช่น จอบ เสียม เท่านั้น ประกอบกับ ที่ดินมีราคาถูก และที่สำคัญ ก็คือ ในวิถีคิดของชาวบ้าน พวกเขายังให้ความสำคัญต่อการผลิตข้าว เพื่อการยังชีพเท่านั้น การผลิตข้าวของชาวบ้าน ในระยะนี้จึงเป็นการทำข้าวนาหว่านแบบฝังกลบ โดยในแต่ละรอบปีสามารถทำนาได้เพียงครั้งเดียว คือ ระหว่างเดือนสิงหาคม-พฤศจิกายน

ต่อมาในช่วงก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ. 2504 เริ่มมีเทคโนโลยีการผลิตเข้ามาในหมู่บ้าน คือ เครื่องสูบน้ำและรถไถนาเดินตาม ซึ่ง ชาวนากลุ่มแรกที่มีเครื่องทุ่นแรงเหล่านี้มักเป็นผู้มีอิทธิพลและชาวนาที่มีฐานะดีในหมู่บ้าน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต่อมาจึงเริ่มขยายไปยังครัวเรือนของชาวนารายอื่นๆ ซึ่งผลที่ตามมา ก็คือ ชาวนา เริ่มทำนาคำแทนที่การทำนาหว่านแบบฝังกลบ เพราะเทคโนโลยีของการทำนาคำให้ชาวนาสามารถ ทุ่นระยะเวลาในการไถนาและยังสามารถควบคุมและกักเก็บน้ำที่ใช้ในแปลงนาได้และผลผลิตข้าว ที่ได้เริ่มมีความแน่นอนมากขึ้น และปริมาณผลผลิตข้าวต่อไร่ยังเพิ่มสูงขึ้นตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวนาก็ยังคงทำการผลิตเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภคภายในครัวเรือน และขายผลผลิตส่วนที่เหลือ จากการบริโภคให้กับพ่อค้าคนจีนในอำเภอบางกระทุ่มที่เริ่มประกอบกิจการโรงสีข้าว โดยพ่อค้า กลุ่มนี้จะรับซื้อข้าวจากชาวนาแล้วนำไปกักตุนไว้ในโกดัง รอจนกระทั่งถึงฤดูน้ำหลาก (ตั้งแต่เดือน กันยายน – พฤศจิกายน) ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนการเก็บเกี่ยวผลผลิตของชาวนา ทำให้ปริมาณข้าวของ ชาวนาที่มีในตลาดค้าข้าวลดลง ในขณะที่เดียวกันหากครัวเรือนใดที่ข้าวในปีนั้นไม่พอกินก็จำเป็นต้องซื้อข้าวเพิ่ม ส่งผลให้ความต้องการข้าวในตลาดข้าวสูงขึ้นและราคาข้าวขึ้นสูงตามไปด้วย พ่อค้าคนจีนจะอาศัยจังหวะที่ราคาข้าวสูงจ้างแรงงานชาวนาแบกกระสอบข้าวขนลงเรือโยง จากนั้น ก็จะลากเรือที่บรรทุกกระสอบข้าวล่องแม่น้ำน่านและแม่น้ำเจ้าพระยาไปขายยังกรุงเทพมหานคร การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำนาของชาวนาจากการทำนาหว่านแบบฝังกลบไปสู่การทำนาคำ ทำให้ชาวนาต้องใช้แรงงานในการผลิตมากขึ้น ทำให้ต้องมีการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในกลุ่ม เครือญาติและภายในหมู่บ้าน แต่กระนั้นผลของการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการที่มีปริมาณข้าวที่ ผลิตได้มากขึ้นและมีส่วนเกินจากการบริโภคภายในครัวเรือนนี้ ก็นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของ การขยายตัวของการค้าในระบบทุนนิยมเข้ามาในพื้นที่หมู่บ้านนางนาและเป็นการเริ่มผนวกให้ การผลิตของชาวนาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดค้าขายข้าวในระดับประเทศและระดับโลก มากขึ้น

การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 – 2509) เป็นต้นมาได้ส่งผลให้เกิดการแพร่กระจายของเทคโนโลยีการผลิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริม ให้ชาวนาทำนาปรังนอกฤดูการผลิต ซึ่งส่งผลทำให้การผลิตของชาวนาจากแบบประเพณีเปลี่ยน

ไปสู่การผลิตในระบบทุนนิยมเพื่อตอบสนองและรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม โดยในต้นทศวรรษที่ 2510 รัฐบาลไทยภายใต้การสนับสนุนของสถาบันข้าวนานาชาติได้สนับสนุนให้เกษตรกรนำข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ที่ให้ผลผลิตสูงมาใช้ในการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น หรือที่เรียกว่า “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution) (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช 2550: 5-7) โดยในงานศึกษาของวิทยากร เชียงกุล เรื่อง “การพัฒนาทุนนิยมในประเทศไทย กรณีศึกษาสังคมเกษตรกรรมภาคกลาง พ.ศ.2503-2523” ได้แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยได้มีบทบาทอย่างมากในการสนับสนุนการพัฒนาทุนนิยมในสังคมเกษตรกรรม โดยแสดงให้เห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1- ฉบับที่ 4 (2504-2524) โดยวัตถุประสงค์หลักของแผน 1 และ แผน 2 ก็คือ การทำให้เศรษฐกิจเจริญเติบโตในอัตราที่สูงและสร้างเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ ดังนั้น จึงมีการใช้จ่ายเงินจำนวนมาก (ที่กู้มาจากต่างประเทศ) เพื่อสร้างโครงสร้างเศรษฐกิจพื้นฐานในชนบท เช่น เขื่อน อ่างเก็บน้ำ ถนน งานวิจัย และการส่งเสริมการเกษตรและในการส่งเสริมธุรกิจเอกชน พัฒนาการผลิตและการตลาดในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520 – 2524) ได้กำหนดเป้าหมายในการพัฒนาจังหวัดพิษณุโลกให้เป็น “เมืองหลัก” ของภาคเหนือตอนล่าง (บัญชา ภูเจริญไพบูลย์, 2521:1 อ้างใน สำนักงานจังหวัดพิษณุโลก, 2529: 6) ส่งผลให้ช่วงปี พ.ศ. 2504-2513 มีการสร้างถนนที่สำคัญๆ ในจังหวัดพิษณุโลกขึ้นหลายสาย เช่น ถนนพิษณุโลก-หล่มสัก ถนนกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ ถนนตาก-พิษณุโลก เป็นต้น ซึ่งถนนเหล่านี้ได้สร้างเครือข่ายคมนาคมทางบกที่สำคัญแก่พื้นที่ภาคเหนือตอนล่างที่เป็นประโยชน์ต่อการพาณิชย์อุตสาหกรรม และต่อมาก็กลายเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้การอพยพย้ายถิ่นฐานเพื่อหาที่ทำกินข้ามภูมิภาคขยายตัวมากขึ้น (เบญจพรรณชินวัตร, ฉลาดชาย รมิดานนท์ และเบญจวรรณ ทองศิริ, 2535: 117-169)

การปรับโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในภูมิภาคนี้ ได้นำมาซึ่งการปรับโครงสร้างชนบท (Rural Restructuring) ที่สะท้อนให้เห็นว่า เศรษฐกิจภาคชนบทมีความเกี่ยวข้องกับระบบตลาดเสรีนิยมใหม่และระบบโลกาภิวัตน์อย่างแยกกัน ไม่ออก และยังเกิดการปรับเปลี่ยนอย่างเห็นได้ชัดทั้งในด้านการผลิตและการบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริโภคอุดมการณ์และความหมายที่เคลื่อนไหวอย่างรวดเร็วในระบบโลกาภิวัตน์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2553: 2) โดยการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านนางนา ก็คือ การได้รับการคัดเลือกให้เป็นหมู่บ้านนำร่องการปลูกข้าวนาปรังเป็นพื้นที่แรกของจังหวัดพิษณุโลกในปี พ.ศ. 2504 การที่จังหวัดพิษณุโลกเลือกหมู่บ้านนางนาเป็นหมู่บ้านนำร่องก็เพราะว่าในช่วงฤดูแล้งของทุกปี คลองธรรมชาติอื่นๆ น้ำในคลองจะแห้งจนไม่สามารถผันไปทำการเพาะปลูกได้ แต่ในคลองนางนาที่อยู่ตรงกลางของหมู่บ้านและมีบ้านเรือนของชาวบ้านตั้งเรียงรายนั้น ยังมีปริมาณน้ำอยู่มากซึ่งเหมาะสมต่อการทดลองและสาธิตการปลูกข้าวนาปรัง ชาวนาในหมู่บ้านนางนาเริ่มให้ความสนใจและหันมาทดลองปลูกข้าวนาปรังกันเพิ่มขึ้น เพราะการเพิ่มจำนวนรอบการผลิตได้ถึง 2 ครั้งต่อปีทำให้

ครัวเรือนมีรายได้จากการขายข้าวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งหมายถึงว่าชาวนาเริ่มมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น รวมถึงสามารถส่งเสียให้ลูกได้เรียนหนังสือได้สูงขึ้นตามไปด้วย แต่อย่างไรก็ตาม การปลูกข้าวนาปรังสามารถทำได้โดยไม่ต้องพึ่งปุ๋ยเคมีในช่วง 3 ปีแรกเท่านั้น เนื่องจากสภาพดินของชาวนายังมีความอุดมสมบูรณ์สูง แต่หลังจากนั้นดินก็เริ่มเสื่อมสภาพลงและชาวนาก็ต้องเริ่มใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อบำรุงดินและรักษาปริมาณผลผลิตให้คงที่ ในขณะที่เดียวกัน การสูบน้ำจากคลองนางนาเพื่อปลูกข้าวนาปรังก็ส่งผลให้ชาวบ้านก็ต้องสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของคลองแห่งนี้ไปด้วย เพราะเมื่อมีการสูบน้ำทำนากันมาก ทำให้ปลาที่มีอยู่เป็นจำนวนมากก็ลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว แหล่งอาหารและรายได้ที่มาจาก การจับปลาขายก็ลดลงตามไปด้วยเช่นกัน โดยรายได้ของครัวเรือนที่มาจาก การจับปลาขายถึงปีละประมาณ 10,000 – 20,000 บาท ก็ลดลงเหลือเพียงไม่กี่พันบาทเท่านั้น

ผลจากการทำนาปรังส่งผลให้ชาวนาต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกเพิ่มมากขึ้น ตามลำดับ ไม่ว่าจะเป็นเมล็ดพันธุ์ข้าว ปุ๋ย สารเคมีต่างๆ ที่เริ่มทยอยเข้ามาในหมู่บ้านพร้อมกับการเข้ามาแนะนำส่งเสริมชาวบ้านให้ใช้ปัจจัยต่างๆ ที่ช่วยเพิ่มผลผลิตของหน่วยงานภาครัฐและตัวแทนบริษัท ในขณะเดียวกันการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวของชาวบ้านยังคงทำกันอย่างต่อเนื่อง โดยปี พ.ศ. 2508 เป็นต้นมา พบว่ามีการบุกเบิกพื้นที่ทำกินเพิ่มขึ้นไปอีก ทั้งนี้เป็นเพราะการเข้ามาของรถแทรกเตอร์ที่สามารถไถดินเพื่อการเพาะปลูกได้อย่างสะดวกและกินเนื้อที่กว้างขึ้นกว่าเดิม รวมทั้งการที่พ่อค้าเริ่มให้การส่งเสริมการปลูกข้าวเชิงพาณิชย์ในรูปแบบต่างๆ เช่น ให้ออมเงิน ปุ๋ย เมล็ดพันธุ์ เครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆ ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรส่งผลทำให้ความต้องการที่ดินทำกินมีมากขึ้น ที่ดินจึงมีราคาสูงขึ้น ชาวนาที่ทำการผลิตไม่ได้ผลดีเท่าที่ควรก็จะใช้วิธีการยกที่ดินเพื่อใช้หนี้สินให้แก่พ่อค้า และทำการบุกเบิกที่ดินผืนใหม่ (เบญจพรหม ชินวัตร 2534: 128-129) พ่อค้าคนจีนที่ทำการค้าในตลาดบางกะทุมจะใช้วิธีการเสนอให้ชาวนายืมเงินและสินค้าย ทั้งที่เป็นปัจจัยการผลิตต่างๆ เช่น เมล็ดพันธุ์ข้าว ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และสินค้ายที่ใช้ในครัวเรือน เช่น น้ำตาล เสื้อผ้า เป็นต้น รวมทั้งการให้กู้ยืมเงินเพื่อไปส่งเสียลูกเรียนหนังสือโดยพ่อค้าคนจีนจะให้ชาวนานำเอกสารสิทธิ์ในที่ดินต่างๆ มาจำนองไว้ เมื่อชาวนาไม่สามารถชำระหนี้สินได้ตามกำหนดเพราะบางปีฝนไม่ต้องตามฤดูกาลหรือเกิดปัญหาน้ำท่วม ชาวนาก็ต้องยกที่ดินให้กับพ่อค้าคนจีนไป นอกจากนี้ ยังมีชาวนาจำนวนไม่น้อยที่ไม่ได้เรียนหนังสือและถูกโกงที่ดินทำกินด้วยวิธีการที่พ่อค้าเพิ่มจำนวนตัวเลขของเงินที่ชาวนายืมไปในสัญญากู้เงินภายหลัง จนเกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างพ่อค้ากับชาวนาบ่อยครั้ง

ในหมู่บ้านนางนาเริ่มปรากฏให้เห็นถึงความแตกต่างของชาวนากลุ่มต่างๆ มากขึ้น ซึ่งขัดแย้งกับความคิด โดยทั่วไปของคนส่วนใหญ่ที่มักจะมองสังคมชนบทแบบอุดมคติ เช่น มีสภาพภูมิประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านมีความสามารถในการพึ่งตนเองสูง แต่มองไม่เห็นความเป็นจริงที่ว่าสังคมชนบทมีความลึกลับ มีความแตกต่างหลากหลายไม่ได้เท่าเทียมกัน การสูญเสีย

ที่ดินทำกิน ไปกับพ่อค้าคนจีนและต้องกลายมาเป็นชาวนาผู้เช่าที่ต้องเสียค่าเช่าที่ดินทำกิน ทำให้ต้นทุนในการผลิตของชาวนาเพิ่มขึ้นอีก ในขณะเดียวกัน การเปลี่ยนให้การผลิตของชาวนาให้เป็นการผลิตเชิงพาณิชย์กลับทำให้ชาวนาต้องแบกรับความเสี่ยงต่างๆ โดยเฉพาะการขึ้นลงของราคาข้าวที่ภาครัฐเป็นผู้กำหนด โดยใช้นโยบายการเก็บภาษีข้าวหรือพรีเมียมข้าว⁶ โดยชาวนามักจะถูกกดราคาข้าวให้ต่ำลงจากการที่ภาครัฐมุ่งเน้นไปที่การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมเป็นหลัก ซึ่งหากจะทำให้ภาคการผลิตของอุตสาหกรรมได้กำไรมากก็มีความจำเป็นต้องทำให้ค่าแรงงานถูกและทำให้ราคาข้าวที่แรงงานในเขตอุตสาหกรรมต้องการบริโภคมีราคาถูกตามไปด้วย

ภาพที่ปรากฏในพื้นที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนให้ปัจจัยการผลิตทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นทุน ที่ดิน แรงงานกลายเป็นสินค้า (Commodification) หรือ การทำให้วัตถุสิ่งของชนิดหนึ่งประเภทหนึ่ง สามารถแลกเปลี่ยนกับวัตถุสิ่งของหลากหลายประเภทมากขึ้น และในขณะเดียวกันกระบวนการกลายเป็นสินค้าก็ทำให้วัตถุสิ่งของที่ถูกนำมาใช้แลกเปลี่ยนได้มีความหลากหลายของประเภทเพิ่มมากขึ้น นั่นคือ การทำให้ระบบคุณค่าหมดความหลากหลายและกลายมาเป็นระบบคุณค่าประเภทเดียวกัน (standardization of value) ระบบคุณค่าที่วางอยู่บนพื้นฐานของ “เงิน” (ยศสันตสมบัติ, 2548:90) การทำให้ที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินส่วนตัวของปัจเจกบุคคลที่สามารถซื้อขายได้โดยระบบตลาดนั้น เมื่อผนวกกับปัจจัยการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรที่ทำให้ที่ดินที่เป็นผืนใหญ่ถูกแบ่งเป็นมรดกแก่ลูกหลานที่มีขนาดเล็กลง เป็นผลให้การผลิตของครัวเรือนไม่เพียงพอต่อการบริโภค ซึ่งทำให้ที่ดินของครัวเรือนหลุดมือไปอย่างง่ายดายมากขึ้น ผลที่ตามมา ก็คือ ครัวเรือนชาวนาหลายรายในหมู่บ้านนางาต้องสูญเสียที่ดินของครัวเรือนไปและส่วนหนึ่งกลายเป็นแรงงานรับจ้างที่สามารถซื้อขายได้เช่นเดียวกับที่ดิน หรือต้องกลายมาเป็นผู้เช่าที่ดิน โดยผู้ที่มีทุนมากกว่าทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้านสามารถสะสมได้ทั้งทุนและที่ดินได้มากกว่า จากการสำรวจขององค์การบริหารส่วนตำบลบางกระทุ่ม พบว่า ปี พ.ศ. 2552 ในพื้นที่ตำบลบางกระทุ่มมีครัวเรือนทั้งสิ้น 590 ครัวเรือน ในจำนวนนี้มีครัวเรือนที่มีที่ดินของตนเองเพียง 221 ครัวเรือน ในขณะที่มีครัวเรือนที่ต้องเช่าที่ดินทำกิน 251 ครัวเรือน และครัวเรือนที่ไม่มีสิทธิในที่ดินทำกินถึง 118 ครัวเรือน ดังนั้น ครัวเรือนชาวนาในหมู่บ้านนางาจึงต้องมีการปรับตัวและสร้างยุทธศาสตร์การดำรงชีพเพื่อให้สามารถเผชิญหน้ากับสภาพปัญหาความยากจนที่เกิดขึ้น

⁶ นโยบายพรีเมียมข้าว หรือ “ภาษีข้าว” เริ่มใช้ครั้งแรกในปี ค.ศ. 1955 และยกเลิกไปกลางทศวรรษ 1980 การใช้ นโยบายนี้มีผลให้ราคาข้าวภายในประเทศต่ำลง เพราะอุปสงค์ต่อการส่งออกข้าวมีความยืดหยุ่นมาก และโครงสร้างของตลาดข้าวภายในประเทศมีการแข่งขันกันมาก ดังนั้นผู้ส่งออกข้าวจึงไม่สามารถผลักภาระไปสู่ตลาดข้าวในต่างประเทศได้ จึงส่งผลให้ระดับราคาข้าวต่ำลง (เพื่อให้ค่าครองชีพในเมืองต่ำลง) และรายได้ของชาวนาต่ำลง หรือเป็นการถ่ายเทประโยชน์จากชาวนาไปช่วยผู้บริโภคในเมือง (พอลพันธุ์ อูยานนท์, 2546: 61)

2.3 การเลี้ยงเปิดโล่งในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนชาวนาไร่ที่ดินทำกิน

การปรับตัวของครัวเรือนชาวนาต่อปัญหาที่เกิดขึ้นในภาคเกษตรกรรมทำให้เริ่มมีการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรมไปสู่ภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการที่มีชาวนาไร่ที่ดินหลายรายต้องผันตัวเองไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมและกลายเป็นแรงงานรับจ้างก่อสร้างในเขตเมืองใหญ่ เช่น มีแรงงานหญิงจากหมู่บ้านนางนอพพไปทำงานในโรงงานผลิตเส้นเอ็น และ โรงงานผลิตรองเท้าในจังหวัดพิจิตร หรือมีบางครัวเรือนต้องอพยพย้ายออกไปทำงานก่อสร้างในจังหวัดชลบุรี ในช่วงปี พ.ศ. 2530 – 2535 พบว่า มีแรงงานชายหลายคนในหมู่บ้านนางนาคัดสินใจไปทำงานก่อสร้างต่างประเทศ จากสถิติ พบว่า ในปี พ.ศ. 2535 มีแรงงานจากจังหวัดพิษณุโลกไปทำงานต่างประเทศจำนวน 258 คน ส่วนใหญ่ไปประเทศซาอุดีอาระเบีย บรูไน สิงคโปร์ และฮ่องกง ความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากการเคลื่อนย้ายแรงงานนี้ ก็คือชาวนาต้องนำเอกสารสิทธิ์ไปกู้ยืมเงินจากพ่อค้าคนจีนหรือนำไปจำนองกับนายหน้าจัดหาแรงงานซึ่งแรงงานหลายรายก็ประสบความสำเร็จสามารถสร้างบ้าน ซื้อมอเตอร์ไซด์ แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีแรงงานหลายรายถูกนายหน้าโกงค่านายหน้าหรือหลอกให้เดินทางไปถึงต่างประเทศ แต่ไม่มีงานให้ทำ และเมื่อกลับมาก็ต้องมีหนี้สินเพิ่มขึ้นและต้องสูญเสียที่ดินทำกินไปอีก

ภายใต้แผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 - 2544) รัฐบาลมีนโยบายและอุดมการณ์หลักในการพัฒนาประเทศ คือ “ประเทศมั่นคง ประชาชนมั่งคั่ง” ส่งผลให้รัฐบาลมีการกำหนดแผนยุทธศาสตร์ต่างๆ ขึ้นมา โดยในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง อันได้แก่ จังหวัดพิษณุโลกและกลุ่มจังหวัดใกล้เคียง คือ พิจิตร เพชรบูรณ์ อุตรดิตถ์ สุโขทัย ตาก และกำแพงเพชร ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์การพัฒนารายได้โครงการ “การพัฒนาพื้นที่สี่แยกอินโดจีน” โดยให้คำนึงถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพื้นที่เขตเศรษฐกิจ และสอดคล้องกับการพัฒนาความร่วมมือทางเศรษฐกิจในอนุภาคลุ่มแม่น้ำโขง 6 ประเทศ (GMS) เพื่อไปสู่เป้าหมายในปี พ.ศ. 2558 ที่จะสร้างตลาดและฐานการผลิตเดียวกัน และมีการเคลื่อนย้ายสินค้า บริการ การลงทุน และแรงงานฝีมืออย่างเสรี รวมทั้งมีการเคลื่อนย้ายเงินทุนที่เสรีมากยิ่งขึ้น ในด้านการพัฒนาภาคเกษตรกรรมในพื้นที่จังหวัดพิษณุโลก รัฐบาลได้มีการมอบหมายให้สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติประสานงานกับจังหวัดและองค์กรท้องถิ่นท้องถิ่นดำเนินงานกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาการเกษตร โดยการกำหนดเป็นเขตการผลิตสินค้าเกษตร จากแผนยุทธศาสตร์นี้พื้นที่อำเภอบางกระทุ่มถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่โซนซี (Zone C) ซึ่งหมายถึง พื้นที่ที่มีลักษณะดินตะกอนและดินร่วนกึ่งทรายแถบสองฝั่งลำน้ำน่านและลำน้ำยม และกำหนดให้เป็นเขตส่งเสริมการปลูกข้าวด้วยเทคโนโลยี โดยมีการปรับปรุงด้านการชลประทานจนสามารถทำการผลิตได้ตลอดทั้งปีและทำอย่างครบวงจร (ประภัสสรณ์ กันติวังศ์ และ พลเดช ปิ่นประทีป, 2540: 133-150) อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการขยายตัวของภาคธุรกิจและบริการที่มีรายได้ที่สูงกว่าและแน่นอนกว่าในระยะยาว แต่การจ้าง

งานที่อยู่ในเขตเมืองก็มีข้อจำกัด โดยเฉพาะความต้องการแรงงานฝีมือหรือแรงงานที่มีการศึกษาในระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูงขึ้นไป ทำให้มีเพียงกลุ่มคนรุ่นใหม่ไม่กี่รายที่เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการเติบโตที่เกิดขึ้นจากแผนการพัฒนาของจังหวัดพิษณุโลก เช่น ข้าราชการ พนักงานธนาคารพาณิชย์ พนักงานในห้างสรรพสินค้า ลูกจ้างการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค ลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม (องค์การบริหารส่วนตำบลบางกระทุ่ม, 2553) ทำให้ในหมู่บ้านนางนายังมีครัวเรือนที่ยังอยู่ในภาคเกษตรกรรมอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นครัวเรือนที่หวนกลับจากภาคอุตสาหกรรมมาทำนาที่แม้ว่าจะต้องเผชิญกับความเสี่ยงในการผลิตก็ตาม

ความสามารถในการผลิตของครัวเรือนชาวนาก็ยังมีความแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับความสามารถในการเข้าถึงปัจจัยการผลิตและทุนทางสังคมที่แต่ละครัวเรือนมีอยู่ โดยครัวเรือนชาวนาร่ำรวย ซึ่งส่วนมากมักเป็นกลุ่มเครือญาติของผู้นำชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล (ส.อบต.) ในกลุ่มนี้รวมไปถึงครัวเรือนที่มีอาชีพรับราชการ เช่น ตำรวจ ครู ชาวนากลุ่มนี้มีที่นาเป็นของตัวเองมากกว่า 50 ไร่ โดยที่ดินจำนวนนี้มาจากมรดกและการซื้อที่ดินต่อจากพ่อค้าคนจีน ครัวเรือนมักมีเครื่องทุนแรงในการทำนาเป็นของตนเอง เช่น มีรถแทรกเตอร์ รถหกล้อสำหรับขนข้าว มีรถยนต์ ชาวนาบางรายเป็นผู้ให้เงินกู้แก่ชาวบ้านด้วยตัวเองด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวนากลุ่มนี้ก็ยังทำการผลิตโดยแรงงานในครัวเรือนเป็นหลักและจ้างแรงงานเพิ่ม เช่น จ้างหัวานข้าว หัวานปุ๋ยเคมี เป็นต้น ในขณะที่ครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะปานกลาง ซึ่งชาวนากลุ่มนี้จะมีที่นาเป็นของตนเองบ้าง โดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 15-20 ไร่ และต้องเช่าที่นาของพ่อค้าคนจีนเพิ่มตั้งแต่ 30-50 ไร่ ซึ่งชาวบ้านในหมู่บ้านนางนาส่วนใหญ่จะถูกจัดอยู่ในกลุ่มนี้ ชาวนากลุ่มนี้จะใช้แรงงานเช่นเดียวกับชาวนารวย แต่ต้องจ่ายค่าจ้างเครื่องจักรเพิ่มขึ้น

การปรับตัวของชาวนาภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และระบบทุนนิยมเสรี ซึ่งในความเป็นจริงแล้วชาวนาก็ไม่จำเป็นต้องปฏิเสธการพัฒนาของรัฐหรือการขยายตัวของตลาดทุนนิยมเสมอไป ดังจะเห็นได้จากงานศึกษาของ Sinha ที่วิพากษ์งานศึกษาว่าทฤษฎีการพัฒนาตามแนวของนักวิพากษ์การพัฒนาสายสุดโต่ง (new radical critics) ที่มีข้อจำกัดในการมองการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) ในฐานะที่เป็นกลุ่มต่อต้าน (resistant) การพัฒนา เพราะเขาเห็นว่า การต่อต้านการพัฒนาไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับบริบทของวาทกรรมการพัฒนา กล่าวคือ Sinha เห็นว่าการศึกษาความสัมพันธ์ของการครอบงำกับการต่อต้านวาทกรรมพัฒนานั้น กลุ่มที่ต่อต้านไม่ได้ปฏิเสธความทันสมัยหรือนัยยะของการพัฒนาแต่กับเป็นความพยายามที่จะชี้ให้เห็นระดับของการรวมตัวที่ต่างกันระหว่างกลุ่มทางสังคมต่าง ๆ สรุปก็คือ Sinha กลับมองการพัฒนาในฐานะที่เป็นเวทีที่เปิดให้เกิดการสร้างโอกาส และความเป็นไปได้ที่จะเกิดการรวมตัวหรือสร้างใหม่ของกลุ่มกระทำการ (actor) หรือ ความเป็นตัวตน (subjectivity) ที่จะนำไปสู่การช่วงชิงการนิยามความหมายหรือการมีส่วนร่วมของการกำหนดแนวทางการพัฒนาของกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคมต่างๆ มาก

ยิ่งขึ้น ดังนั้น ภายใต้การพัฒนาที่มีความเป็นโลกาภิวัตน์มากขึ้นนี้ การปรับยุทธวิธีในการดำรงชีพ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในการพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจกับเงื่อนไข และศักยภาพของ “ความเป็นผู้กระทำการ” อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของการนำไปสู่การช่วงชิงการนิยามความหมายที่แตกต่างกัน ภายใต้ปริมณฑลของการพัฒนาและโลกาภิวัตน์ ของกลุ่มผู้กระทำการต่างๆ อีกด้วย (Subir Sinha, 2003 อ้างใน พิพัฒน์ ธานีจ, 2552: 18-19)

จากการสำรวจภาคสนาม ผู้ศึกษาพบว่า การผลิตของครัวเรือนชาวนารวย และครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะปานกลางที่ต้องเช่าที่นาจากพ่อค้าคนกลางเพิ่มขึ้น มีลักษณะที่เป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ที่เข้มข้นมากขึ้นและพื้นที่ประมาณร้อยละ 74 ของพื้นที่ทั้งหมด⁷ ของตำบลบางกระทุ่ม เป็นพื้นที่นาที่สามารถทำนาได้เฉลี่ย 3 รอบต่อปีซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าชาวนาปรับตัวกับการผลิตในระบบทุนนิยมอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้พันธุ์ข้าวที่ตอบสนองความต้องการของตลาดโลกที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้พันธุ์ข้าวที่ชาวนาปลูกเป็นพันธุ์ข้าวที่ใช้ระยะเวลาสั้น คือ ประมาณ 110 วัน เช่น พันธุ์สุพรรณ 4 เหลืองอ่อน 4 การทำนามีค่าใช้จ่ายสูงมากเพราะต้องลงทุนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นค่าน้ำมันสูบน้ำเข้านา (เฉลี่ยไร่ละ 400 บาท) ค่าเมล็ดพันธุ์ข้าว (บางครั้งชาวนาจะเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เอง แต่ถ้าซื้อจะเสียค่าใช้จ่ายกระสอบละ 400-500 บาท) ค่าปุ๋ยเคมี (ราคากระสอบละ 700-800 บาท โดยมากชาวนาจะใช้สูตร 16-0-0, 30-0-0, 46-0-0 อัตราการใช้ปุ๋ยเคมีเฉลี่ยไร่ละ 1 กระสอบ) ยาฆ่าเพลี้ยและหนอนกอข้าว (ราคาชุดละ 1,000-1,200 บาท) ยาคุมหญ้าและยาฆ่าหญ้า อีกทั้งยังต้องเสียค่าเช่าที่นา (ไร่ละ 15 ถัง) และค่าจ้างต่างๆ ทั้งการไถนา (ไร่ละ 220 บาท) การหว่านข้าว (ไร่ละ 50 บาท) การหว่านปุ๋ยเคมี (ไร่ละ 35 บาท) การเกี่ยวข้าว (ไร่ละ 450 บาท) รวมทั้งการขนข้าวไปขายให้กับโรงสี (เกวียนละ 100 บาท) ส่วนใหญ่ครัวเรือนชาวนาจะช่วยกันทำนาเพื่อลดต้นทุนให้ได้มากที่สุด โดยการฉีดยาฆ่าแมลงต่างๆ จะทำเองทั้งหมด

เหตุผลที่ชาวนาต้องทำนาหลายรอบเพราะกำไรที่ได้จากการขายข้าวแต่ละรอบมีไม่มาก กำไรจากการขายข้าวเปลือกเฉลี่ยไร่ละ 4,000 – 5,000 บาท ดังนั้นจำนวนรอบที่เพิ่มขึ้นจึงหมายถึงกำไรที่เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย นอกจากนี้ ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่เป็นเหตุผลทำให้ชาวนาต้องทำนาตลอด ก็คือ ถ้าหากหยุดเว้นช่วงไว้แต่แปลงนาข้างเคียงทำ และมีการสูบน้ำเข้านา จะมีน้ำที่ซึมเข้ามาในนาทำให้หญ้าขึ้นสูง ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการกำจัดหญ้าเพิ่มไปด้วย ชาวนานหลายรายต่างก็บอกตรงกันว่า การทำนาในปัจจุบันลำบากกว่าในอดีตมากนัก เพราะแม้จะมีเครื่องทุ่นแรงแต่ก็ต้องคอยดูแลเอาใจใส่ตลอดเวลา ทำให้ชาวนาไม่มีเวลาพักผ่อนเมื่อยังทำนาเพื่อยังชีพเช่นในสมัยก่อน

⁷ ตำบลบางกระทุ่มมีพื้นที่ทั้งหมด 25,245 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย 3,217 ไร่ พื้นที่สาธารณประโยชน์ 185 ไร่ และพื้นที่การเกษตร 22,023 ไร่ โดยพื้นที่การเกษตรแยกเป็นพื้นที่นาจำนวน 18,864 ไร่ พื้นที่ไร่จำนวน 1,124 ไร่ พื้นที่ไม้ผล 1,679 ไร่ และพื้นที่ไม้ยืนต้น จำนวน 536 ไร่

อย่างไรก็ตาม จำนวนรอบการทำนาของชาวนาในหมู่บ้านนางนาก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยสภาพทางภูมิศาสตร์ ซึ่งสามารถแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ การทำนาในพื้นที่ลุ่ม และการทำนาในพื้นที่ดอน

(1) การทำนาลุ่ม

ชาวนาที่ทำนาในที่ลุ่มจะสามารถทำนาได้เพียงสองรอบต่อปี คือ รอบแรกเป็นการทำนาปีราวต้นเดือนมิถุนายนถึงกลางเดือนกันยายน และรอบที่สอง ชาวนาจะทำปรังราวต้นเดือนธันวาคมถึงกลางเดือนมีนาคม เพราะในกลางเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายนเป็นช่วงน้ำหลาก หากมีฝนตกหนักติดต่อกันหลายวันน้ำจากแม่น้ำน่านและคลองนางนา จะท่วมสูงทำให้ข้าวเสียหายได้ (ดูตารางที่ 2.2) จากการสำรวจข้อมูลภาคสนามในเดือนกันยายน ปี พ.ศ. 2554 พบว่า พื้นที่โดยรอบของหมู่บ้านนางนาถูกน้ำท่วมสูงทำให้ชาวนาหลายรายที่เก็บเกี่ยวข้าวไม่ทันและผลผลิตเสียหายเป็นจำนวนมาก (ดูภาพที่ 2.4)

ตารางที่ 2.2 การทำนาในพื้นที่ลุ่ม

		นาปี					นาปรัง						
พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.		

ภาพที่ 2.4 สถาน้ำท่วมนาข้าวของชาวนาในพื้นที่หมู่บ้านนางนา

(2) การทำนาตอน

ลักษณะพื้นที่ของหมู่บ้านนางนาเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ พื้นที่ที่มีความลาดชันจากทางทิศเหนือไปทางทิศใต้ ทำให้บริเวณทางตอนเหนือของหมู่บ้านจะเป็นที่นาตอน โดยชาวนามีรูปแบบหลักของการทำนาที่สามารถทำนาได้ถึง 3 รอบต่อปี คือ รอบแรก เป็นการทำนาปีที่เริ่มราวต้นเดือนสิงหาคมถึงกลางเดือนพฤศจิกายน รอบที่สอง เป็นการทำนาปรังครั้งที่ 1 จะเริ่มราวต้นเดือนธันวาคมถึงกลางเดือนมีนาคม และรอบที่สาม เป็นการทำนาปรังครั้งที่ 2 จะเริ่มราวต้นเดือนเมษายนถึงกลางเดือนกรกฎาคม (ดูตารางที่ 2.3) แต่ในปัจจุบัน ด้วยจังหวะชีวิตที่เร่งรีบทำให้รูปแบบการทำนาของชาวนามีลักษณะที่เหลื่อมเวลากันอยู่มาก (ดูภาพที่ 2.5) โดยหลังการเก็บเกี่ยวเสร็จแล้ว ชาวนาจะสูบน้ำเข้าที่นาทันทีและให้เกษตรกรนำมาเปิดไถ่ทุ่งมาเลี้ยงราว 3 – 4 วัน หลังจากนั้นก็จะไถดินเตรียมเพาะปลูกรอบต่อไปทันที

ตารางที่ 2.3 รูปแบบหลักของการทำนาในพื้นที่ตอน

นาปี				นาปรังรอบที่ 1				นาปรังรอบที่ 2			
ธ.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.

ภาพที่ 2.5 ลักษณะการทำนาตลอดทั้งปีของชาวนาในหมู่บ้านนางนา

การที่ชาวนาทำอย่างเข้มข้นตลอดทั้งปีโดยไม่ว่างเว้นเลยเช่นนี้ ส่งผลทำให้เกิดการระบาดของศัตรูพืช คือ หอยเชอรี่ (Golden Apple Snails) ที่เป็นหอยน้ำจืดที่สามารถแพร่พันธุ์ได้รวดเร็วมาก โดยจะวางไข่สีชมพูเป็นแพสวยงามขนาด 2-3 นิ้วบนต้นข้าวที่ไหลพันน้ำและตอหญ้าเล็กๆ ข้างคันนา ในช่วงเวลากลางวันที่อากาศร้อนและน้ำในนามีอุณหภูมิสูงพวกมันจะอาศัยหลบอยู่ในดินและจะพากันกัดกินต้นข้าวในนาในช่วงเวลากลางคืน โดยพวกมันจะเปิดปากหอยและใช้ลำตัวโอบรัดต้นข้าวต้นอื่นไว้ ส่วนปากจะค่อยๆ กลืนลำต้นข้าวลงไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้ต้นข้าวของชาวนาเสียหายอย่างมาก รวมถึงการระบาดของหนอนกอข้าว (Rice Stem Borers) ที่ทำลายกาบใบอ่อน ทำให้กาบใบมีสีเหลืองหรือน้ำตาล ซึ่งจะเห็นเป็นอาการซ้ำๆ เมื่อฉีกกาบใบดูจะพบตัวหนอน เมื่อหนอนโตขึ้นจะเข้ากัดกินส่วนของลำต้น ทำให้เกิดอาการใบเหี่ยวในระยะแรก ใบและยอดที่ถูกทำลายจะเหลืองในระยะต่อมา ซึ่งการทำลายในระยะข้าวแตกกอนี้ทำให้เกิดอาการ “ยอดเหี่ยว” (dead heart) ถ้าหนอนเข้าทำลายในระยะข้าวตั้งท้องหรือหลังจากข้าวออกรวงจะทำให้เมล็ดข้าวลีบ ทั้งรวง รวงข้าวมีสีขาวเรียกอาการนี้ว่า “ข้าวหัวหงอก” (whitehead) ตัวเต็มวัยของหนอนกอข้าวที่พบในแปลงนาของชาวนาเป็นสีครีม นอกจากนี้ ยังมีการระบาดของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล (Brown Plant Hopper) โดยในปี พ.ศ. 2553 เกิดการระบาดอย่างหนักของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ซึ่งเป็นแมลงที่อาศัยกัดกินน้ำเลี้ยงบริเวณลำต้นอ่อนของต้นข้าวเป็นอาหาร ทำให้ต้นข้าวมีใบเหี่ยวและแห้งตาย เมื่อผู้ศึกษาวิจัยจักรยานยนต์ออกไปดูสภาพทุ่งนาที่อยู่บริเวณด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ก็พบทั้งแปลงนาที่เก็บเกี่ยวและเผาตอข้าวเพื่อเตรียมทำนาในรอบต่อไป ในขณะที่เดียวกันก็มีแปลงนาที่ติดกันอีก 3 ด้าน ที่พบว่ามีทั้งแปลงนาที่เพิ่งเริ่มปลูกข้าวได้ราว 1 เดือน โกล่ๆ กันอีกแปลงหนึ่งเป็นแปลงนาที่ต้นข้าวกำลังโตเต็มที่กำลังจะออกรวง ส่วนแปลงนาอีกแปลงหนึ่งที่อยู่ไกลตาออกไปเล็กน้อยก็เป็นแปลงนาที่ข้าวสุกเหลืองรอการเก็บเกี่ยว จากสภาพที่เห็นนี้จึงไม่น่าแปลกใจเลยว่าเพราะเหตุใดวงจรชีวิตของศัตรูพืชจึงสามารถแพร่พันธุ์ได้อย่างรวดเร็วและไม่สามารถหมดไปจากแปลงนาของชาวนาได้

การแพร่ระบาดของศัตรูพืชอย่างหนักก็ข้อมนำมาซึ่งการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างเข้มข้นด้วยเช่นกัน โดยในแต่ละรอบของการทำนา ชาวนาต้องใช้ทั้งยาฆ่าเพลี้ยและยาฆ่าหนอนกอข้าว ซึ่งชาวนาจะเป็นผู้ฉีดสารเคมีเหล่านี้เองทั้งหมด โดยจะผสมสารเคมีในถังน้ำมันขนาดบรรจุ 200 ลิตร แล้วบรรทุกใส่รถยนต์หรือรถอีโก้งที่ดัดแปลงมาจากรถไถนาไปจอดไว้ข้างแปลงนา จากนั้นจะใช้สายยางขนาดหน้าตัด 2 นิ้วเชื่อมต่อกับเครื่องพ่นยาลากดึงไปตามคันนาฉีดพ่นจนทั่ว บางครั้งถ้าขาดแรงงานในครอบครัวก็จะจ้างแรงงานมาช่วยลากดึงสายยาง ชาวนารายหลายบอกว่าพวกเขาไม่กล้ากินข้าวที่ปลูกเอง เพราะทราบดีว่าอาจมีสารเคมีตกค้างอยู่ในข้าว ดังนั้นเมื่อเกี่ยวข้าวเสร็จพวกเขาจะขายข้าวให้โรงสีข้าวทันทีและชาวนาจะใช้วิธีซื้อข้าวจากชาวนาที่ทำนาปีที่พวกเขาเชื่อว่าน่าจะใช้สารเคมีน้อยกว่าจากตำบลอื่น เช่น ตำบลวัดคายนม มากินแทน ในขณะที่ชาวบ้านบาง

รายก็อาศัยซื้อข้าวในตลาดอำเภอบางกระทุ่มมกิน ทั้งนี้ มาตรการความช่วยเหลือเรื่องราคาข้าวและการประกันความเสียหายของผลผลิตที่เกิดจากภัยธรรมชาติของรัฐบาลนับว่าเป็นแรงจูงใจประการหนึ่งที่ทำให้ชาวนาตัดสินใจผลิตข้าวต่อไป

“ปลูกข้าวเอง แต่ก็ไม่ได้กินเองหรอก ไม่กล้ากิน พอเกี่ยวเสร็จก็ลากไปขายให้โรงสีเลย รู้ว่ามันอันตรายนะสารพวกนี้ แต่ไม่ทำก็ไม่ได้ ถ้าไม่ทำก็ไม่ได้ซื้อข้าวขาย ไม่มีอะไรจะเลี้ยงลูกส่งลูกเรียน ทำรอบเดียวก็ไม่พอกิน พอใช้อีก ขาดทุนลูกเดียว ตอนนี้ต้นทุนไร่หนึ่งก็ไม่ต่ำกว่า 3,000 แล้ว ขายได้เกี่ยวนละ 6-7 พัน ถ้าเพี้ยลงจัดก็ไม่ได้ข้าวอีก ถ้าเราไม่ใช้สารเคมี นาคนอื่นเขาใช้กันหมด มันก็มาลงข้าวเรา...อย่างข้าวที่กินบางทีก็ซื้อจากญาติที่อยู่แถวเนินกุ่มบาง แถวนั้นเป็นที่ดอน เขาทำนาปีหนึ่งหนเดียว ข้าวนาปีบางที่ถ้าไม่มีจริงๆ ก็ซื้อในตลาด (ผู้ศึกษาถามว่าจะมั่นใจได้อย่างไรว่าข้าวที่ซื้อในตลาดปลอดภัย)... ก็ไม่รู้เหมือนกัน แต่ก็สบายใจว่ากินข้าวที่เราปลูกเอง” (สัมภาษณ์น้ำเล็ก, 14 มีนาคม 2553)

ในเดือนเมษายน ปี พ.ศ. 2553 ผู้ศึกษามีโอกาสเข้าร่วมทำบุญตักบาตรใน “งานกุศ” หรือ “ตรุษไทย” กับชาวบ้าน แต่เดิมเทศกาลนี้มีกำหนด 4 วัน ตามคำกล่าวที่ว่า “ตรุษสี่ สงกรานต์ห้า” คือชาวบ้านจะทำบุญในช่วงตรุษไทย 4 วัน และจะทำบุญในเทศกาลสงกรานต์ 5 วันติดต่อกันเป็นประจำทุกปี แต่เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องทำงานกันมากขึ้น ทางคณะกรรมการวัดจึงร่นวันทำบุญเหลือเพียง “ตรุษสาม สงกรานต์สี่” โดยในวันแรกมีชาวบ้านมาทำบุญค่อนข้างหนาตา เด็กนักเรียนที่อยู่ในช่วงปิดเทอมก็มาทำบุญกับผู้ปกครอง แต่ในวันต่อๆ มาจำนวนชาวบ้านที่มาทำบุญก็ลดลงเรื่อยๆ ข้อสังเกตอีกอย่างประการหนึ่งก็คือ ผู้ที่มาทำบุญส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง ในแต่ละวันมีผู้ชายมาทำบุญไม่ถึง 10 คน ผู้ศึกษาจึงถามชาวบ้านว่าเพราะเหตุใดผู้ชายจึงไม่ค่อยมาทำบุญ ชาวบ้านอธิบายว่า ผู้ชายเป็นแรงงานหลักในครัวเรือนที่ต้องทำนา ซึ่งช่วงต้นเดือนเมษายนเป็นช่วงที่เริ่มต้นของการทำนาปรังรอบที่สอง ผู้ชายส่วนใหญ่จึงออกไปทำงานกันเกือบหมด นอกจากนี้ยังพบอีกว่าในการเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวมของหมู่บ้านก็มักจะเป็นผู้หญิงที่เข้ามามีส่วนร่วมมากกว่าผู้ชายด้วยเช่นกัน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้สะท้อนให้เห็นถึงการให้คุณค่ากับเวลาและชีวิตของชาวบ้านที่ให้ความสำคัญต่อเรื่องเศรษฐกิจของครัวเรือนมากขึ้น ซึ่งการศึกษาทำความเข้าใจกับการผลิตที่เต็มไปด้วยความรีบเร่งและความเสี่ยงของชาวนาดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น มุมมองการบริโภค โดยเฉพาะการบริโภคความหมายจะช่วยให้เข้าใจถึงการตัดสินใจของชาวนาที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนตรรกะของการผลิตและการเป็นผู้ผลิตสินค้าเท่านั้น แต่ในชีวิตของชาวนาพวกเขายังเป็นผู้บริโภคด้วย ซึ่งในหมู่บ้านนางนาการให้ความหมายต่อการบริโภคถูกสะท้อนอยู่ในวิถีชีวิต (life style) ของพวกเขา (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2553: 2-3) กล่าวคือ ในชีวิตประจำวันครัวเรือนชาวนา

จะต้องบริโภคทั้งสิ่งของที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น ต้องซื้อข้าวและอาหาร รวมถึงการบริโภคสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ เช่น มีอุปกรณ์เครื่องใช้ไฟฟ้าที่อำนวยความสะดวกสบาย เช่น โทรทัศน์ ตู้เย็น นอกจากนี้ยังมีการใช้จ่ายเพื่อการสังคมและการเข้าสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไปในการจัดงานบุญที่เจ้าภาพจะต้องเลี้ยงโต๊ะจีนที่เป็นเจ้าดังและต้องมีการทำบัตรเชิญให้คนหมู่บ้านมาร่วมพิธี รวมทั้งต้องมีวงดนตรีที่มีชื่อเสียงมาเล่นในงาน เช่น งานบวชพระ งานแต่งงาน ซึ่งการได้รับเชิญไปร่วมงานที่มีการเลี้ยงโต๊ะจะต้องใส่ซองทำบุญอย่างน้อย 100 บาทต่อคน เป็นต้น อีกทั้งชาวบ้านยังมีการบริโภคความหมายสำหรับอนาคต นั่นก็คือ ค่านิยมในการส่งเสริมให้ลูกหลานได้เรียนหนังสือ เพราะเป็นการลงทุนในระยะยาวของครัวเรือน แม้แต่ในครัวเรือนที่มีฐานะยากจนก็ต้องมีการบริโภคสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น รถจักรยานยนต์ โทรทัศน์ หม้อหุงข้าวที่แม้จะมีรูปแบบและปริมาณการบริโภคน้อยกว่าครัวเรือนที่มีฐานะรวยก็ตาม

ในขณะเดียวกัน การปรับตัวของครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะยากจนที่มีที่ดินทำกินน้อย คือ ไม่เกิน 6 ไร่ต่อครัวเรือนหรือเป็นชาวนาไร้ที่ดินทำกิน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานรับจ้างทั้งรับจ้างทำนา รับจ้างทั่วไป รับจ้างก่อสร้าง การเป็นแม่ค้าเร่ขายของในตลาดนัด และบางครัวเรือนหันมาประกอบอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง โดยในหมู่บ้านนางนามีครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งทั้งหมด 14 ราย โดยครัวเรือนของนางสายทอง (อายุ 75 ปี) เป็นครัวเรือนแรกที่เริ่มประกอบอาชีพนี้มาตั้งแต่ พ.ศ. 2536 เธอเล่าให้ฟังว่าครัวเรือนของเธอนั้นที่นาที่เป็นมรดกจากพ่อแม่เพียง 6 ไร่ แต่ต้องเลี้ยงลูกชายหญิงถึง 5 คนด้วยกันทำให้ข้าวที่ปลูกได้ในแต่ละปีไม่พอกินและมีหนี้สินอยู่จำนวนมาก บางครั้งสามี ตัวเธอเอง และลูกๆ ที่โตพอจะทำงานได้ต้องออกไปรับจ้างทำนาเพื่อแลกข้าวหรือรับจ้างขุดถนนเพื่อนำเงินที่ได้มาซื้อข้าวกิน ต่อมา เธอและสามีได้รับการชักชวนจากลูกจ้างเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งสองคนที่ตอนฝูงเป็ดเลี้ยงในพื้นที่นาเลียบบตามเส้นทางรถไฟจากจังหวัดอ่างทองจนมาถึงจังหวัดพิษณุโลก และมาขออาศัยที่นาของชาวนาในหมู่บ้านนางนาในการเลี้ยงเป็ดไข่ เธอและสามีจึงปรึกษารือกันว่าที่นาที่จะขอชาวนาเพื่ออาศัยใช้เลี้ยงเป็ดในหมู่บ้านนางนามีอยู่มากและพวกเขาสามารถเรียนรู้วิธีการเลี้ยงเป็ดได้ ซึ่งเห็นว่าทำได้ง่ายและได้เงินจากการขายไข่เป็ด และได้เริ่มต้นทดลองเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเป็นครัวเรือนแรกของหมู่บ้านนางนา เธอและสามีตัดสินใจเดินทางโดยรถไฟไปซื้อลูกเป็ดจากร้านค้าพันธุ์ในเมืองพิษณุโลกจำนวน 200 ตัวมาเลี้ยงในราคาตัวละ 15 บาท เมื่อเปิดฝูงแรกเติบโตจนให้ไข่ได้ พวกเขาก็นำใส่กระจาดและหาบขึ้นรถไฟไปขายยังตลาดหน้าสถานีรถไฟพิษณุโลก โดยขายให้คนที่ซื้อของในตลาด ต่อมาก็เริ่มมีร้านค้าในตลาดรับซื้อไข่เป็ดเป็นประจำ ต่อมา เมื่อเริ่มมีรถโดยสารสายพิษณุโลก – บางกระทุ่มเปิดให้บริการ พวกเขาก็เปลี่ยนมาขนส่งลูกเป็ดด้วยวิธีนี้เพราะเสียค่าระวางน้อยกว่าการขนส่งทางรถไฟ

รายได้ที่เห็นเป็นเงินสดในทุกเช้าที่เก็บไข่ขายได้ ทำให้สองสามีภรรยาเริ่มขยายฝูงเป็ดให้มีขนาดใหญ่ขึ้นเป็น 500 ตัวและเพิ่มขึ้นอีกเป็น 1,000 ตัว จากนั้นจึงได้เริ่มชักชวนให้ญาติพี่น้องของตนรวมทั้งเพื่อนบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินให้มาเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเป็นอาชีพด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังเกิดเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ในปี พ.ศ. 2538 ที่ทำให้หน้าข้าวเสียหายไปเป็นจำนวนมากจนเกิดภาวะข้าวขาดหมากแพง ยิ่งเป็นแรงผลักดันให้บรรดาพี่ๆ น้องๆ ของนางสายทองหันอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งเป็นอาชีพมากขึ้น

“เขาว่าเขาเป็นลูกจ้างมาจากอ่างทองนู่น เลี้ยงเป็ดไล่ตามทางรถไฟ ขึ้นมาเรื่อย เห็นเราทำนา ก็บอกว่า ‘ที่นาแถวนี้มีต้งมาก ทำไมลูกกับป้าไม่ลองเลี้ยงเป็ดคุมัง เลี้ยงหน่อยเดี๋ยวก่อนก็ได้ รายได้ดีกว่าทำนาอีกนะป้า’ เขาว่าอย่างนี้ละ ป้าก็เลยชวนกันกับลุง ก็เออ...ลองดู พวกมันนั่งรถไฟไปซื้อเป็ดอีตัวน้อยๆ แถวตลาดบ้านคลอง ในเมืองพิษณุโลกนู่น ทีแรกเอามา 200 ตัวก่อน ตอนนั้นก็ไม่ต้องไม่เงินหรอกนะ แต่พอมันโตขึ้นให้ไข่เราเท่านั้นแหละ เข้ามาก็ได้เก็บไข่ทุกวัน บอกพ่อมัน...นี่มันเงินทั้งนั้นเลยนะพ่อ ทีนี้ป้าก็เอาไข่เป็ดมาล้างใส่คอนหาบขึ้นรถไฟไปขายที่ตลาดสถานี (รถไฟ) แรกๆ ก็นั่งขายย่อยไปก่อน พออีตอนหลัง ก็มีแม่ค้ามาติดต่อขอซื้อเอาไปขายที่ร้านเขา เอาไปทีไรก็ขายหมด ไม่เหลือกลับ...ตอนหลังนี้ ไม่เอาเป็ดเล็กขึ้นรถไฟแล้ว เขาเก็บค่าระวางแพง เอาขึ้นรถทัวร์มา ทีนี้พอเห็นเราไปซื้อบ่อยเข้าๆ เค้าแกเขาก็ถามว่าบ้านอยู่ไหน ป้าก็ว่าอยู่นางนา เขาว่าทีหลังไม่ต้องมาซื้อเองแล้ว เขาจะเอาเป็ดมาส่งให้ที่บ้านเลย จะรับซื้อไข่ด้วย...พอเราเห็นว่ารายได้ดี ก็เลยชวนให้พี่ๆ น้องๆ เขาเลี้ยงกันมั่ง ที่เป็นเพื่อนๆ กันก็แนะนำ เคียวนี้ในบ้านนี้มีหลายเจ้าแล้ว” (สัมภาษณ์ยายสายทอง, 13 พฤษภาคม 2552)

การทำนาตลอดทั้งปีของชาวนานับว่าเป็นผลดีต่อการใช้พื้นที่ในการเลี้ยงเป็ดของเกษตรกรนั้นที่มีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับช่วงเวลาที่ชาวนาเก็บเกี่ยวผลผลิตในแต่ละรอบ หรือที่เกษตรกรเรียกว่า “ช่วงทุ่งเปิด” และ “ช่วงทุ่งปิด” (ดูตารางที่ 2.4)

ตารางที่ 2.4 การใช้พื้นที่เลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง

นาปี				นาปรังรอบที่ 1				นาปรังรอบที่ 2			
ส.ค.	ก.ย.	ค.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.
ทุ่งเปิด	ทุ่งปิด		ทุ่งเปิด		ทุ่งปิด		ทุ่งเปิด		ทุ่งปิด		ทุ่งเปิด

ช่วงท่งเปิด หมายถึง ช่วงเวลาหลังจากที่ชาวนาเก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จเรียบร้อยแล้ว และชาวนาเริ่มสูบน้ำเข้าแปลงนาเพื่อเตรียมปลูกข้าวในรอบต่อไป ซึ่งการสูบน้ำเข้านาจะทำให้หอยเชอรี่ที่อาศัยอยู่ใต้ดินออกมาวางไข่ อันเป็นช่วงเวลาเปิดจะมีอาหารในท้องนาอุดมสมบูรณ์เต็มที่ เพราะมีทั้งอาหารและแหล่งน้ำให้เปิดได้เล่นอย่างมีความสุขและทำให้เปิดไม่เครียด ซึ่งส่งผลต่อการให้ไข่ของเปิดอย่างมาก หากเปิดอยู่ในวัยเจริญพันธุ์เต็มที่ (อายุ 5 – 18 เดือน) จะให้ไข่เปิดถึงร้อยละ 80 – 90 ของจำนวนเปิดทั้งฝูง

ช่วงท่งปิด หมายถึง ช่วงเวลาที่ชาวนาจะทำนาพร้อมๆ กันหรือไล่เลี่ยกัน โดยเฉพาะช่วงการทำนาปี เกษตรกรผู้เลี้ยงเปิดไล่ท่งต้องเลี้ยงเปิดฝูงเล็กขนาด 500-1200 ตัว หรืออาจเป็นช่วงที่เกษตรกรใช้นุบาลเปิดเล็กในโรงเรือน เช่น ต้องสั่งเปิดเล็กราว 1 เดือนก่อนท่งเปิด อย่างไรก็ตามสำหรับบางพื้นที่ที่ทำนาปีเพียงครั้งเดียว และไม่ทำนาปรัง (กลางเดือนพฤศจิกายน-กลางเดือนกรกฎาคม) เกษตรกรจะนำไป “เก็บแห้ง” คือ การให้เปิดเก็บกินเมล็ดข้าวเปลือกที่ร่วงในพื้นที่ที่ทำนาปีเพียงอย่างเดียว ซึ่งส่วนมากจะอยู่ในพื้นที่ตำบลวัดตายม อำเภอบางกระทุ่มและพื้นที่อำเภอวังทองและอำเภอสากเหล็ก และที่มีลักษณะภูมิศาสตร์เป็นพื้นที่ราบเชิงเขา ในช่วงนี้เกษตรกรอาจจะต้องหาแหล่งน้ำอื่นเพื่อให้เปิดได้ลงเล่น เช่น การขอเช่าบ่อน้ำหรือสระน้ำในสวนของชาวบ้านที่ใช้เลี้ยงปลา ซึ่งค่าใช้จ่ายก็ขึ้นอยู่กับการเจรจาตกลงกับเจ้าของบ่อน้ำ อาทิเช่น หากขอเช่าเพื่อให้เปิดเล่นน้ำอย่างเดียวน้ำจะอยู่ที่ประมาณ 500 บาท แต่หากจะจับปลาในสระน้ำด้วยก็ขึ้นอยู่กับปริมาณของปลา โดยราคาจะเริ่มตั้งแต่ 2,000 บาทขึ้นไป

หลังจากการอนุบาลเปิดครบ 3 สัปดาห์แล้ว เกษตรกรจะนำไปเลี้ยงในที่นาของชาวนาทั้งที่เป็นเครือญาติหรือเป็นคนรู้จักกัน ในแปลงนาที่เก็บเกี่ยวเสร็จแล้วจะมีข้าวตกหล่นอยู่ทำให้เกษตรกรไม่ต้องเสียค่าอาหารเปิด โดยเกษตรกรจะอาศัยช่วงที่มีการสูบน้ำเข้าแปลงนาเพื่อเตรียมไถปลูกนาในการเลี้ยงเปิด การขอใช้พื้นที่เลี้ยงเปิดไล่ท่งของเกษตรกรนั้น ชาวนามักจะอนุญาตให้นำไปเลี้ยงในที่นาด้วยความเต็มใจ เพราะชาวนาเห็นว่าพวกเขาก็ได้รับประโยชน์เช่นกัน กล่าวคือเปิดจะช่วยกำจัดข้าวแดง หรือ ข้าวอืด/ข้าวอืด คือ ข้าวที่มีลักษณะลำต้นสูงกว่าต้นข้าวต้นอื่นในแปลงเดียวกัน ซึ่งสามารถสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน ชาวนาอธิบายว่า น่าจะเป็นข้าวที่ปลอมปนมากับเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ชาวนาไปซื้อจากร้านค้าในตัวอำเภอบางกระทุ่ม ข้าวแดงจะสามารถโตได้เร็วกว่าและจะสุกร่วงก่อนที่ชาวนาจะสามารถเก็บเกี่ยวข้าวในแปลงนาได้ ทำให้ข้าวแดงนี้ตร่วงอยู่ในนาและเตรียมเจริญเติบโตขึ้นในการทำนาต่อไป ซึ่งชาวนาต้องเสียค่าใช้จ่ายในการดูแลไปพร้อมกับข้าวปกติ หน้าข้าวยังคงแย่งอาหารของต้นข้าวของชาวนาด้วย เมื่อชาวนาให้คนเลี้ยงเปิดนำไปเลี้ยงเปิดจะคอยเก็บกินเมล็ดข้าวในนา ซึ่งการกินเมล็ดข้าวเปลือกนี้จะช่วยทำให้เปลือกของไข่เปิดหนาและแข็ง ไม่แตกง่าย จึงทำให้สามารถขนส่งไปขายที่ไกลๆ ได้ง่าย นอกจากนี้เปิดยังช่วยกำจัดศัตรูพืชสำคัญ คือ หอยเชอรี่ และหนอนกอข้าว ซึ่งหอยถือเป็นแหล่งโปรตีนสำหรับเปิดที่

ทำให้ไข่แดงของเป็ดมีสีแดงสวยงามน่ารับประทาน แตกต่างจากการที่ไข่เป็ดที่กินเฉพาะข้าวเปลือก ซึ่งจะทำให้ไข่แดงมีสีเหลือง นอกจากนี้การเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งยังช่วยทำให้ต่อข้าวในนาเปื่อยย่อยสลายได้ง่าย รวมถึงมูลเป็ดยังช่วยให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์อีกด้วย ที่นาแปลงหนึ่งจะสามารถให้เป็ดหาอาหารได้ประมาณ 3 – 4 วัน แต่หากเป็นแปลงนาผืนใหญ่ เช่น มีขนาดตั้งแต่ 100 ไร่ขึ้นไปจะสามารถเลี้ยงเป็ดได้ถึง 15 วัน อย่างไรก็ตามก็ขึ้นอยู่กับปริมาณข้าวเปลือกและหอยเชอรี่ที่มีในแปลงนาด้วย หลังจากนั้นเกษตรกรจะต้องย้ายเป็ดไปยังที่นาแปลงอื่นต่อไป

2.4 สรุป

สภาพปัญหาความยากจนทำให้ชาวนาที่ไร้ที่ทำกินในหมู่บ้านนางนาต้องดิ้นรนและปรับตัวเพื่อให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพอยู่ได้ โดยการเลือกอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่ง แต่การที่ครัวเรือนเกษตรกรจะเลือกอาชีพนี้ได้ ก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่สำคัญ ก็คือ ต้องมีพื้นที่เลี้ยงสัตว์ทั้งที่เป็นที่นาของตนเองหรือของชาวนารายอื่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารสัตว์ที่สำคัญที่ช่วยลดต้นทุนการผลิตได้มาก นอกจากนี้เกษตรกรยังต้องพึ่งพาที่สวนของชาวนาทั้งที่เป็นแหล่งสร้างเล้าและแหล่งน้ำทดแทนพื้นที่นาในช่วงทุ่งปิด ในขณะที่เดียวกับเจ้าของที่ดินก็จะได้รับผลประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งความสัมพันธ์นี้แสดงให้เห็นว่า ภายใต้ระบบการเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งนี้ทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้รับประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่ายหรือเป็นความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในแบบที่เรียกว่าเป็นการแลกเปลี่ยนแบบต่างตอบแทน (reciprocity) อีกทั้งยังได้สะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนหลากหลายของการใช้พื้นที่ทางการเกษตร จึงกล่าวได้ว่าการประกอบอาชีพเลี้ยงเป็ดไล่ทุ่งของเกษตรกรถือเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของการทำนภายใต้ระบบนิเวศน์ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ